

Kraliyet Coğrafya Derneği ve Anadolu'ya Yönelik Faaliyetleri (1835-1845)

Özgür YILMAZ*

“Özde “Coğrafya” Doğu hakkındaki bilginin maddi dayanağıdır. Doğunun bütün örtülü ve değişmez nitelikleri, onun coğrafyasında saklıdır”.

Edward W. Said

Giriş

Avrupa’da Ortaçağ’ın sona ermesine neden olan iç ve dış etkenler coğrafyanın da yeniden doğuşuna vesile olacak önemli katkılar yapmıştır. Kıtayı kültürel açıdan yeni bir devreye sokan Rönesans ve Coğrafi Keşifler Avrupa’yı *coğrafi bilginin merkezi* haline de getirmişti. Eski coğrafi bilgilerin yeniden gözden geçirilmesi ve bunun bir neticesi olarak yeni keşiflerin icra edilmesi Avrupa’da bilim, sanat ve teknolojiye bakış açısını şekillendirdiği gibi özellikle XV-XVI. yüzyılda coğrafya biliminin gelişmesine de önemli katkılar sağladı. Aydınlanma çağı ise pek çok bilim dalında önemli değişim ve dönüşümlere vesile olduğu gibi bilimlerin anası olarak kabul edilen coğrafyanın da bu dönemde çeşitli dallara ayrılarak botanikten arkeolojiye kadar pek çok yeni bilimsel disiplinlerin ortaya çıkmasına vesile oldu.¹

Coğrafya Aydınlanma çağını takip eden dönemde Kant, Humboldt, Ritter, Perchel ve Ratzel gibi öncü bilim adamlarının çalışmalarıyla bilimsel kimliğini kazansa da asıl kurumsallaşmasını XIX. yüzyılda gerçekleştirmiştir. Konumuz açısından bakıldığında, Avrupa’da büyük kolonyal güçlerin ortaya çıkışı ile coğrafya arasındaki ilişkiye dikkat çekmek gerekir. Avrupa’da ortaya çıkan bilimsel

* Doç. Dr., Samsun Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü.

1 Lalita Rana, *Geographical Thought, A Systematic Record of Evolution*, New Delhi: Concept Publishing, 2008, s. 116-130.

ve teknolojik gelişmeler Avrupa'nın sadece ticari ve iktisadi yayılmasına değil küresel olarak bir hegemonya kurmasına da yardımcı olmuştur. Modern Avrupa biliminin ve emperyalizminin kol kola yürüdüğü ve ilk önemli örneğini Napolyon Bonapart'ın Mısır seferinde gördüğümüz bu süreçte en ön planda olan bilimsel disiplin coğrafya olmuş ve bu disiplin Avrupa yayılmacılığının rehberliğini yapmıştır. Şüphesiz bu acıdan coğrafyanın en önemli vasıtası haritacılık olmuş, Avrupalı kâşiflerin bilinmeyen yerlere dair hazırladığı yeni haritalar daha sonrasında siyasi-askerî faaliyetlerinin en önemli dayanağı ve rehberi olmuştur. Bu bağlamda haritacılık ve topografya siyasi ve askerî manada önemli bir destek görmüştür. Bu gelişmeler ışığında coğrafyanın bilimsel bir disiplin haline gelmesi onun ulaşılabilir, bilim dalları arasında köprü görevi gören ve daha teknik dallara yaklaşımı mümkün kılan yapısından ileri gelmektedir. Bunların yanında seyahat, keşif, fotoğrafçılık ve diğer popüler kültür unsurları ile bağlantılı olması da coğrafyayı ilgi çeken bir disiplin haline getirmiştir.² Bu durum coğrafyayı amatörler veya diğer bilim dallarından gelenlerin hâkim olduğu bir alan haline getirmesine karşın Avrupa'daki bilgi birikimi ile XIX. yüzyılın ilk yarısında çeşitli bilim cemiyetlerinin kurulması, bunların kendilerine ait yayın organlarının çıkması ve üniversitelerde coğrafya bölümlerinin kurulması ile coğrafyanın kurumsallaşmasına önemli katkılar yapılmıştır.³

Bu çalışma İngilizlerin Anadolu'ya yönelik ilgilerinin bir yansıması olarak Osmanlı coğrafyasının her açıdan daha hassas olduğu 1830'lu yıllarda *The Royal Geographical Society*'nin yayın organı olan dergide yer bulan ve Anadolu'da yapılan incelemeleri konu alan yazılara odaklanmaktadır. Yazıda öncelikle İngiliz coğrafya biliminin gelişimine dernekler ve amaçları üzerinden değinilecek ve *The Royal Geographical Society (RGS)*'nin kuruluş süreci incelenecektir. Derneğin amaçları, yayın organları, çalışma yöntemi ve kurucu üyeleri hakkında da kısaca bilgiler verilecek ve takip eden bölümde derneğin yayın oranı olan *Journal of the Royal Geographical Society of London (JRGSL)*'da Anadolu ile ilgili yazılar yazarları ekseninde değerlendirilecektir.

I. İngiliz Coğrafya Dernekleri ve The Royal Geographical Society'nin Kuruluşu

İngilizlerin coğrafya biliminde ilerlemeleri ile Coğrafi Keşiflerin arasında önemli bir bağlantının olduğu görülmektedir. İngilizler de kâşif devletler içinde yer almaya başlayınca keşiflerin kaydı ve muhafazası ve gerek deniz gerekse de kara yolu ile keşfe çıkacaklar için bazı talimatların hazırlanması İngilizlerin coğrafya biliminde ilerlemelerinin önemli bir merhalesini teşkil etti. Özellikle Sebastian

2 Morag Bell, Robin A. Butlin and Michael Heffernan, "Introduction", *Geography and imperialism, 1820-1940*, Manchester: New York: Manchester University Press, 1995, s. 1-11.

3 Osman Gümüştü, *Tarihi Coğrafya*, İstanbul: Yeditepe, 2010, s. 127.

Cabot'nun faaliyetleriyle İngiliz coğrafya biliminin gelişmesinde önemli bir tarihi katkının olduğu görülmektedir. Bu bağlamda RGS'nin kurulmasından evvel İngiliz coğrafyasının öncüleri yaklaşık olarak üç yüz yıllık bir zaman zarfında kısıtlı imkânlar ile çalışmalarını yürütmüşlerdi. Bu nedenle dernek, kuruluşunu çok daha eskilere doğru götürerek İngilizlerin *keşif yarışında* Portekizliler ve İspanyolları geride bırakmaya başlamalarına kadar götürmektedir. Bu bağlamda cemiyet, çalışmaları ve eserleri ile Richard Eden, Richard Haylukt, Samuel Purchas ve Henry Hexam'ı İngiliz coğrafya biliminin kurumsallaşması için önemli mihenk taşları olarak görme eğilimindedir.⁴

İngiltere'de XVI. yüzyılın coğrafi keşif yarışının bir yansıması olarak I. Elizabeth döneminde *Elizabethan Geographical Society* adlı bir dernek kuruldu. Haylukt'un başkanlık ettiği bu dernekte Hawkins, Raleigh, Drake, Frobisher, Lancaster, Jenkinson, Gilbert ve Davies gibi kâşifler ve Hood, Wright, Digges, Molyneux, Dee, Harriott ve Briggs gibi matematikçiler ve kozmograflar bir araya gelmişti.⁵ Fakat kurumsal açıdan bakıldığında, içinde coğrafyanın da yer aldığı değişik bilim dallarının teşvik edilmesi açısından *The Royal Society*'nin kuruluşu oldukça önemlidir. 1665'te kurulan bu dernek tıptan jeolojiye, matematikten coğrafya ve topoğrafyaya kadar pek çok alanda çalışmalara yer verdi. Dernek 1665'ten itibaren *Philosophical Transactions* adlı bir dergi çıkarmaya başladı.⁶ Bu derginin 1848'e kadar olan sayılarında coğrafya ve topoğrafyaya ayrılan kısımlar yalnızca 77 sayfa idi. Diğer bir ifade ile diğer derginin bilim dallarına nazaran en fazla ihmal ettiği alan coğrafyaydı. Yine de *The Royal Society* coğrafya araştırmalarının ve keşiflerin teşvik edilmesi, gözlem yöntemlerinin iyileştirilmesi konusunda önemli katkılar yaptı.⁷

Sadece coğrafya ile ilgilenecek bir cemiyetin eksikliğini hissedildiği bu şartlar altında 1788 yılı bir dönüm noktası oldu. Bu tarihte bir grup coğrafyacı Afrika'nın iç kısımlarının keşfedilmesini teşvik edecek bir dernek kurdu. Cemiyetin özellikle Afrika ile ilgilenmesinin nedeni Asya ve Amerika hakkındaki coğrafi ilerlemelere karşın Afrika'nın iç kısımlarına dair haritaların eksikliği idi. Bundan dolayı Earl of Galloway, Lord Rawdon, General Conway, Sir Joseph Banks, Sir Adam Fergusson, Major Rennell ve Mr. Beaufoy gibi coğrafyacılar 9 Haziran 1788'de *The African Association* adlı bir dernek kurdu.⁸ Bu derneğin mensupları dünyanın değişik

4 Clement Robert Markham, *The Fifty Years' Work of the Royal Geographical Society*, London: John Murray, 1881, s. 5.

5 Markham, *a.g.e.*, s. 5-6.

6 Derginin ilk sayısında özellikle bilimsel konuların gelişmesini desteklemek, bunları yaymak, uygulamaya koymak ve bunların başkaları tarafından da uygulanabilir olmasından daha önemli bir şey olmadığı özellikle ifade edilmektedir. "The Introduction", *Philosophical Transactions* (1665-1678), 1665-1666, vol. 1, s. 1-2.

7 Markham, *a.g.e.*, s. 9.

8 William Sinclair, "The African Association of 1788", *Journal of the Royal African Society*, 1901, vol. 1/1, s. 145-149.

yerlerinde önemli keşif faaliyetlerinde bulundular. Ancak Sir Joseph Banks'ın Afrika dışında başka araştırma planları da vardı. Bunun için İngiliz Bahriye Bakanlığı sekreteri Mr. Barrow'dan yardım isteyerek özellikle kutuplara yönelik keşifler konusunda destek aradı. Ancak 1820'deki ölümü ile İngiliz coğrafyacılarının kurumsallaşma faaliyetlerinde yeni bir kesinti dönemi ortaya çıktı.⁹

Bu kesinti döneminde ileride kurulacak olan RGS'nin de temelini oluşturan *The Raleigh Club*'ın da önemli bir aşama olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Bu kulübün kurucusu XIX. yüzyılın meşhur İngiliz seyyahı Sir Arthur de Capell Brooke'tur. Sadece seyyahlardan oluşan bir dernek oluşturma fikrinde olan Brooke bu derneğin en önemli amacı olarak dünyanın değişik bölümlerinin haritalarının çıkarılması üzerinde vurgu yapmaktaydı. Bunun için kulüp üyelerinin dünyanın pek çok yerine seyahatler gerçekleştirmesi gerekiyordu. Broke bu fikrini Albay Leake, Legh, Kaptan Mangles ve Teğmen Holman ile paylaşarak onların onayını aldı. Broke ve arkadaşları amaçları doğrultusunda dönemin en muteber seyyahlarından oluşan bir liste hazırladı. Aynı doğrultuda kulüp 1826 yılı içinde bir genelge yayınladı ve üyeleri düzenli toplantılar tertip etmeye başladı. Kulübün Brunet's Hotel'de tertipledeği ikinci toplantıda Broke'un önerisi ile meşhur İngiliz denizci Walter Raleigh'in onuruna kulübün adının *The Raleigh Club* olmasına karar verildi. Önceleri sınırlı sayıda seyyah/coğrafyacı ile yola çıkan kulübe daha sonra içinde ünlü seyyahların da olduğu pek çok yeni üye dâhil oldu. Bu toplantılarda İngiliz coğrafya biliminin ilerlemesine yardımcı olacak daha organize bir cemiyetin eksikliği dile getirildi. Bu bağlamda toplantıları ve çalışmalarını ile *The Raleigh Club* coğrafya biliminin önemini ortaya koyduğu gibi daha sistematik çalışmalara yönelik öncü bir kuruluş olarak hizmet etti. Nitekim *Raleigh Travelers' Club* olarak da anılan kulüp RGS'nin kurulmasından sonra da çalışmalarına devam etse de coğrafyaya dair daha geniş bir teşkilat ve misyonu olan derneğe daha fazla yaklaştı ve nihayet 1854'te bu dernek ile birleşti.¹⁰

RGS'nin kurulması *Raleigh Travellers' Club*'un toplantılarından birinde karara bağlanmıştı. Kulübün üyeleri ve pek çok katılımcının iştirak ettiği 24 Mayıs 1830 tarihli toplantısında, toplantıya başkanlık eden John Barrow¹¹ kurulacak derneğin kuruluş gerekçesi ve amaçları konusunda önemli açıklamalar yaptı. Borrow bilhassa coğrafya biliminin teşvik edilmesi ve geliştirilmesi konusunda bir derneğin eksikliğini ifade ederek, kurulacak olan derneğin çalışmaları ile genel olarak insanoğlu için önemli faaliyetler yapacağını, özellikle de geniş alanlara hâkim olan İngiltere gibi deniz aşırı ülkelerin refahına katkıda bulunacağını belirtiyordu.

9 Markham, *a.g.e.*, s. 14.

10 Elizabeth Baigent, "Sir Arthur de Capell Brooke 1791-1858", *Geographers, Biobibliographical Studies*, 2013, vol. 32, s. 149-151; Markham, *a.g.e.*, s. 15-18.

11 Terry Reilly, "Barrow, John (1764-1848) British Explorer, Writer, and Geographer", *Literature of Travel and Exploration: An Encyclopedia*, Ed. Jennifer Speake, New York: Routledge, 2003, s. 75-76.

Derneğin *The Geographical Society of London* adı ile teşkil edildiğini ifade eden Barrow, derneğin çalışmaları ile dünya uluslarına fiziki ve siyasi ilişkileri açısından ışık tutacağını ve her ulusun kolayca başvuracağı bir bilgi kaynağı olacağını ifade etmektedir. Cemiyeti gerekli kılan hususlara tekrar dönen Barrow, İngiltere'de coğrafyaya dair birbirinden kopuk kurumlar ve veriler olduğuna işaret ederek yeni kurulan cemiyetin amaçlarının şunlar olması gerektiğini belirtmekteydi:¹²

- Kamuya yönelik olarak belirli aralıklar ve makul yollar ile bazı yeni, ilginç ve faydalı gerçekler ve keşiflere dair bilgileri toplamak, kaydetmek ve yorumlamak,
- Coğrafyaya dair en iyi kitapları toplamak, eski zamanlardaki en kaba örneklerinden en iyilerine kadar tam bir harita koleksiyonu yapmak, yabancı ülkeleri ziyaret etmek isteyenlere en iyi bilgileri sağlayacak olan belge ve malzemeleri vermek; seyahate çıkmak isteyen seyyahların gidecekleri ülkelere dair bilgiler sağlamak,
- Seyyahların yanlarına almaları gerekenler arasında yer alan, bunlara başvurarak kendini amacına daha da adapte etmelerine yardımcı olacak ve faydalı oldukları kanıtlanmış olan aletleri sağlamak,
- Bu şekilde seyahatlere hazırlananlar için ziyaret edilmeye değer yerleri, en iyi ve en pratik ulaşım araçlarını gösteren, yapılması gereken araştırmaları ve incelenmesi gereken fenomenleri, doğal tarihin en ilgi çekici unsurlarını gösteren ve coğrafya bilgisinin gelişmesine katkıda bulunacak bu tür bilgileri toplanmasına yönelik kısa talimatlar hazırlamak. Maddi imkânları ile araştırmaları finanse etmek,
- Dünyanın değişik yerlerinde kurulan coğrafya cemiyetleri, coğrafya ile ilgilenen kişiler ve İngiltere'ye ait uzak yerleşim yerlerinde meskûn olan İngiliz entelektüeller ile haberleşmek,
- Coğrafyanın bağlantılı olduğu tüm felsefi ve edebi cemiyetler ile bağlantı kurmak.

Bu toplantıda *Raleigh Travellers' Club*'un altı üyesinden oluşan geçici bir komite oluşturuldu. Bu kişiler o dönemin en ünlü seyyah ve coğrafyacılarının arasından seçilmişti. Barrow, çok erken yaşta keşif seyahatlerine çıkan, Çin ve Güney Afrika'da seyahatlerde bulunarak bu seyahatlerine dair eserler yazan ve derneğin kuruluş döneminde İngiliz coğrafyasının en önemli kişilerinden biriydi.¹³ Robert Brown ise özellikle Avusturalya'da yaptığı seyahatler ve burada keşfettiği

12 "Prospectus of the Royal Geographical Society", *JRGS*, 1831, vol. 1, s. vii-xii; Max Jones, "Measuring the World: Exploration, Empire and the Reform of the Royal Geographical Society, c. 1874-93", *The Organisation of Knowledge in Victorian Britain*, ed. Martin Daunton, Oxford: Oxford University Press, 2015, s. 313-336.

13 Reilly, "a.g.m.", s. 75-76; Markham, *a.g.e.*, s. 20.

yeni bitki türleri botanik bilimine önemli katkılar yapan ve dünyanın en eski doğa tarihi derneklerinden biri olan *The Linnean Society*'nin asil üyelerinden biriydi. Roderick I. Murchison ise askeri bir eğitim alarak kariyerinin önemli bir kısmını askerlik mesleğinde geçirmesine karşın emekliliğinden sonra kendisini bilimsel çalışmalara, özellikle de jeolojiye vererek önce *The Geological Society*'nin; daha sonra da *The Raleigh Club*'un jeoloji alanında yükselen yıldızlarından biri olmuştu. John Cam Hobhouse asıl ününü Lord Byron'un 1810'da yaptığı seyahatlere eşlik etmesi ile kazanmıştı. Bu sayede en çok bilinen eserini¹⁴ hazırlamıştı. Başka eserler de kaleme alarak değişik siyasi görevlerde bulunan Hobhouse coğrafyaya olan merakı vesilesiyle *The Raleigh Club*'un en ünlü müdavimlerinden biriydi. Erken yaşta Hindistan'a giderek Peşaver'de jeolojik araştırmalar yapan Elphinstone bu çalışmalarını bir kitap halinde yayınlamış¹⁵ ve İngiltere'ye döndükten sonra Hindistan Tarihi¹⁶ adlı kitabını hazırlamakla meşgul olmuştu. Bir süre İstanbul'daki İngiliz elçiliğinde maslahatgüzar olarak görev yapan Bartholomew Frere ise diplomat olmasına rağmen coğrafya ile de ilgilenmiş ve yirmi yıl kadar derneğin üyeliğinde bulunmuştu. Bu şekilde *The Linnean Society* ve *The Geological Society*'nin en seçkin üyelerinin derneğin kurucu kadrosu arasında yer alması dernek açısından çok büyük faydalar sağladı. Bunun yanında W. H. Smyth gibi yeni katılımlar ile dernek daha da güçlendi.¹⁷

Derneğin 16 Temmuz tarihli bir diğer toplantısında ise İngiltere Kralı IV. William'ın himayesi ve iznine atfen dernek adını *The Royal Geographical Society* olarak değiştirme kararı aldı. Aynı toplantıda derneğin üye sayısı konusunda düzenlemeler yapıldı ve derneğin yönetim teşkilatı oluşturuldu.¹⁸ Toplantıya başkanlık eden Barrow, derneğin üye sayısının 460'ya¹⁹ yükseldiğini belirtmenin yanında bu süreçte ordu ve donanma mensuplarının daha fazla desteğini de talep etmişti. Barrow özellikle seyrüseferin emniyet içinde yapılması için hidrografik çalışmaların daha ileriye götürülmesini, bu bağlamda bu alandaki eksikliklerin giderilmesi için derneğe iş düştüğünü de ifade etmekteydi. Dahası Barrow coğrafi konulardaki yeni bilgilerin diğer alanlardan gelenlerden ziyade *mesleki açıdan yetkin* kişiler kanalıyla elde edilmesini ummaktaydı. Ayrıca seyyahların ilgisini çekecek coğrafyanın değişik kısımları ile ilgili bölümlerin kurulmasını,

14 John Cam Hobhouse, *A Journey Through Albania, and Other Provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople*, Vol. I-II, Philadelphia: M. Carey, 1817.

15 Mountstuart Elphinstone, *An Account of the Kingdom of Caubul, and Its Dependencies in Persia, Tartary, and India*, London: Richard Bentley, 1815.

16 Mountstuart Elphinstone, *The History of India*, London: John Murray, 1843.

17 Markham, *a.g.e.*, s. 20-24.

18 *Prospectus of the Royal Geographical Society*, s. VIII-IX.

19 Bunların 43'ü donanma ve 50'si ordu mensubu subaylardan oluşuyordu. 10 üye de ruhban sınıfındandı. Geri kalan ise çok değişik meslek gruplarından olan üyelere oluşmaktaydı. Markham, *a.g.e.*, s. 25-26; *JRGSL*, 1831, vol. 1, s. III-XX.

bu doğrultuda içinde haritaların da olduğu bir dernek kütüphanesi kurulmasını da gündeme getirmişti. Özetle dernek toplantılarında coğrafyanın her alanı ile ilgili olarak çalışmaların teşvik edilmesini hedeflemesinin yanında şu hususlara daha fazla eğilmekteydi:²⁰

- Özellikle oroloji, hidroloji ve jeoloji ile alakalı haritalar hazırlamak,
- Yeryüzünün incelenmesi amacıyla, değişik bilim dallarına dayanan ve özellikle dünyanın fiziki ve coğrafi yapısına, iklime, değişik insan ırklarına ve dillere ayıran yeni sahalara ortaya çıkarmak,
- Şehirlerin ve diğer hususların isimleriyle ilgili olarak bugüne kadar gözlemlenenenden daha muntazam ve sistematik bir ortografi ve bu alanlara ait mevcut olandan daha sarıh ve tafsilatlı bir kelime hazinesine sahip olmak,
- Farklı ülkeler için yol kitapları, coğrafya sözlükleri, coğrafi ve istatistik tabloları gibi genel olarak faydalı konularda eserler hazırlanmak ve bunları geliştirmek.

The Raleigh Club'un bünyesinden doğan RGS hızla genişleyerek *The African Association* ve *The Palestine Association* derneklerini bünyesine dâhil etti. 1832'de *The Bombay Society* adı ile Hindistan'da da bir dernek kuruldu ve bu dernek Londra'daki dernek ile bu dönemden sonra işbirliği yapmaya başladı.²¹ Daha sonra, derneğin sahada yapmış olduğu araştırmaların yararlılık sağlaması keşif sonuçlarının kaydedilmesi, yeni bilgilerin yayılması, yeni talimat ve bilgi kaynaklarının ortaya çıkması ve coğrafya çalışmasıyla bağlantılı eğitim faaliyetlerinin teşvik edilmesi için derneğin bir yayın organı çıkarmasına karar verildi. *The Journal of the Royal Geographical Society of London (JRGSL)* adı ile çıkarılan derginin ilk sayısı 1831'de yayınlandı. Dergide yayınlanan yazılar bizzat derneğin toplantılarında okunan metinlerdi. İlk sayısı 264 sayfa olan dergide haritalar, dünyanın değişik yerlerinde yapılan keşif, seyahat ve incelemelere dayanan raporlar ve kısa tanıtım yazıları da yayınlanmaktaydı. 1855'ten itibaren ise Francis Galton'un tavsiyesi doğrultusunda dernek *Proceedings of the Royal Geographical Society (PRGSL)* adlı ilave bir dergi yayınlamaya başladı. Bu dergi de toplantılarda okunan tüm yazıları, tartışmaları ve coğrafya ile ilgili diğer yazıları ihtiva etmekteydi.²² RGS, Avrupa'da kurulan coğrafya derneklerinin üçüncüsü idi ve kendine ait dergi çıkarmakla diğer dernekleri örnek almıştı. Bunların ilki 1821'de Paris'te kurulan *Société de géographie* idi. Dernek 1822'den itibaren *Bulletin de la Société de géographie* adlı bir dergi neşretmeye başlamıştı. İkincisi, 1828'de Berlin'de kurulan *Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin* ise 1833 yılından itibaren *Jährliche Übersicht der Thätigkeit der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin* adlı bir dergi çıkarmaya

20 *Prospectus of the Royal Geographical Society*, s. IX-XI.

21 Markham, *a.g.e.*, s. 32.

22 Markham, *a.g.e.*, s. 98.

başlamıştı. Ancak geç kurulmasına rağmen *RGS* yukarıda da değindiğimiz gibi oldukça eski bir geçmişe sahipti. Dahası bu dernek kısa bir zamanda en büyük ve en zengin coğrafya derneği haline gelmişti.²³

RGS'nin en önemli faaliyeti bazı keşif faaliyetlerine verdiği destektir. Bu hususta dernek yeni keşifleri teşvik etmek için dört farklı bir destek programı yürütmekteydi. Seçkin kâşifler ve coğrafyacılar altın madalya, *Founder's Medal of the Royal Geographical Society*, para yardımı, altın saat veya diğer objelerden oluşan hediyeler veriliyordu. Dernek, hükümet nezdinde de girişimlerde bulunarak önemli keşiflerin icra edilmesi konusunda da çağrı yapıyordu. Çok az da olsa derneğin bizzat kendisi bir keşif hareketinin başlamasını veya yürütülmesini üstlenmiştir. Öyle ki derneğin doğrudan desteklediği keşifler ile derneğin yayın organında keşiflerin sonucu olarak yayınlanan yazıların oranından bunu anlamak mümkündür. Bu bağlamda, derneğin coğrafya biliminin gelişmesine, coğrafyacıların veya kâşiflerin bilgi ve tecrübelerini aktarmaya, yayın organı ile yeni keşif ve bilgileri duyuran bir vasıta olarak hizmet ettiği söylenebilir. Konumuz açısından bakıldığında, 1835-1845 yılları arasında derneğin sadece Nesturî Hıristiyanların yaşadığı yörelerde önemli seyahatler yapan Ainsworth'un gezilerini *The Society for the Promotion of Christian Knowledge* adlı Anglikan misyoner teşkilatı ile maddi olarak ortaklaşa desteklediği ve bu amaçla bir talimat hazırladığı görülmektedir.²⁴

II. The Royal Geographical Society'nin Anadolu'ya Yönelik Çalışmaları

Derneğin kâşifler ve coğrafyacılar için olan desteği büyük oranda yeni bilgi ve bulguların bilim dünyası ile paylaşılması ve bunların sembolik bazı hediyeler ile onurlandırılması şeklindeydi. Bu bağlamda, derneğin yayın organları olan *JRGS* ve *PJRGS*'nin içeriklerinin derneğin faaliyet alanının anlaşılması açısından en önemli göstergeler olduğu söylenebilir. Konumuz açısından, derneğin 1836'ten itibaren Anadolu ile daha yakından ilgilenmeye başladığı ve bölge hakkında yazılara derneğin başlıca yayın organı olan *JRGS*'nin sayılarında yer vermeye başladığı görülmektedir. Çalışmanın bundan sonraki kısmında dergide çıkan yazılar yazarları ve içerikleri itibarıyla değerlendirilecektir. Ancak bundan önce, bu dönemde Anadolu'nun neden değişik meslek grubuna mensup seyyahı ağırlamaya başladığına dair bazı tespitler yapmak gerekmektedir.

23 Morag Bell-Robin A. Butlin-Michael Heffernan, "Introduction", *Geography and Imperialism, 1820-1840*, Manchester-New York: Manchester University Press, 1995, s. 8; Martin J. Manning, "Collections of Literature of Travel and Exploration", *Literature of Travel and Exploration: An Encyclopedia*, ed. Jennifer Speake, New York: Routledge, 2003, s. 260.

24 John Washington- W. I. Hamilton, "Instructions of the Council of the Royal Geographical Society of London Adressed to the Leaders of the Expedition for Exploring in Kurdistan", *JRGS*, 1839, vol. 9, s. XIII-XXII.

Bilindiği gibi her dönem yabancı ziyaretçilerin yol güzergâhında olan Anadolu özellikle XVIII. ve XIX. yüzyılda çok daha fazla yabancıların seyahat ettiği bir bölge haline gelmişti. Bunda elbette Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile olan münasebetleri etkili olmakla beraber 18. yüzyılın sonunda Hindistan'da İngiliz yönetiminin kurulması, Fransızların Mısır'ı işgali ve İngiliz-Fransız rekabeti etkili olmuştur. Bunun yanında, şarkiyatçılığın bilimsel bir araştırma alanı haline gelmesi ve bu doğrultuda diğer bilimsel disiplinlerin özgül alanlarına çekilmeleriyle beraber mesleklerine göre uzmanlaşmış jeolog, coğrafyacı, arkeolog ve tarihçi gibi bilimsel disiplinlerden gelenler Doğu'yu daha sistematik bir şekilde incelemek için seyahatlere çıkmışlardır.²⁵ Anadolu özelinde değerlendirdiğimizde diplomat, asker, misyoner, doğa bilimci, hekim, tarihçi, arkeolog, coğrafyacı ve jeolog gibi mesleklerden pek çok İngiliz seyyahın Anadolu'da incelemeler yaparak bu incelemeleri eserlerinde aktardıkları görülmektedir.²⁶ Ancak bunun ötesinde, özellikle 1830'lardan itibaren Anadolu'nun daha fazla ilgi çekmesinde önemli askeri, siyasi ve ekonomik etkenlerin yattığı görülmektedir. Öncelikle Doğu Anadolu'daki gittikçe belirginleşen Rus etkisinden bahsedilebilir. Bilindiği gibi Rusya-İran arasında 1826-1828 yılları arasında gerçekleşen ve Türkmençay Antlaşması ile biten çatışma Rusya için tam bir zafer olmuş ve Rusya için Güney Kafkasya'nın kontrol altına alınma sürecinin ilk ayağı tamamlanmıştı. Dahası bu savaşı izleyen 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Rusya'nın lehine sonuçlanması bölgedeki Rus üstünlüğünü daha da perçinledi.²⁷

25 Özgür Yılmaz, "Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnamelerin Kaynak Değeri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2014, c. 28, sy. 2, s. 590.

26 Burada en çok tanınan birkaç örnek vermek gerekirse; Francis Arundell, *Discoveries in Asia Minor: Including A Description of the Ruins of Several Ancient Cities, and Especially Antioch of Pisidia*, I-II, London: R Bentley, 1828; Charles Fellows, *A Journal Written During An Excursion in Asia Minor*, London: John Murray, 1839; Charles Colville Frankland, *Travels to and from Constantinople in the Years 1827 and 1828*, London: H Colburn, 1829; James Baillie Fraser, *A Winter's Journey (Tâtar), from Constantinople to Tehran: With Travels Through Various Parts of Persia*, c. I, London: R. Benthley, 1838; Francis Beaufort, *Karamania, Or, A Brief Description of the South Coast of Asia-Minor and of the Remains of Antiquity*, London: R. Hunter, 1817; William John Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia*, I-II, London: John Murray, 1842; Kinneir, John MacDonald, *Journey Through Asia Minor, Armenia, and Koordistan, in the Years 1813 and 1814*, London: John Murray, 1818; William Martin Leake, *Journal of A Tour in Asia Minor, with Comparative Remarks on the Ancient and Modern Geography of that Country*, London: John Murray, 1824; Edmund Spencer, *Travels in the Western Caucasus*, vol. II, London: H. Colburn, 1838; Charles Stuart, *Journal of A Residence in Northern Persia and the Adjacent Provinces of Turkey*, London: R. Benthley, 1854; Bu dönemde Anadolu'ya gelmiş İngiliz seyyahlar için bkz. Burak Ahmet Saka, *İngiliz Seyyahlarına Göre II. Mahmud Döneminde Anadolu'nun Sosyal, Kültürel ve İktisadi Durumu*, Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2017.

27 Rusya'nın bölgede savaş sonrasındaki faaliyetleri için bkz. Özgür Yılmaz, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Sonrası Rusya'nın Doğu Anadolu'daki Faaliyetlerine Dair Bazı Tespitler", *Tarih ve Kültür Ekseninde Orta Aras Havzası Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler*, haz. Duygu Türker

Rusya'nın bu genişleyen etkisi Hindistan yolunun güvenliğinden endişe eden İngiltere'nin görmek istemeyeceği bir siyasi tablo ortaya çıkarmaktaydı. İngiltere'nin görmek istemeyeceği bir diğer tablo ise bu Rus etkisinin Anadolu'ya doğru yayılmasıydı. Bu süreçte Mehmed Ali Paşa'nın isyanının Anadolu'da neden olduğu otorite boşluğu ve Rusya ile zoraki olarak yapılan Hünkâr İskelesi Antlaşması, Rusların Anadolu'ya yönelik planlarının merhaleleri olarak kabul edilebilir. Öyle ki Küçük Kaynarca Antlaşması sonrasında imparatorluğun değişik yerlerinden konsolosluk kurma hakkı elde eden Rusya 1834'te Trabzon (Gherzi) ve bir yıl sonra da Erzurum'da (Schewkine) birer konsolosluk tesis etmişti. Hemen hemen aynı dönemde İngiltere de daha yoğun bir diplomasi izleyerek 1830'da James Brant'ı Trabzon'da tesis ettiği konsolosluga tayin etti. İngiltere 1836'da yine Brant vasıtasıyla Erzurum'da da bir konsolosluk açtı. Bu konsolosluk ağının devamı olarak 1839'da Christian Anthony Rassam Musul'a; 1840'da Frederick Guarracino Batum'a, 1841'de Henry Suter Kayseri'ye; Robert Taylor Bağdat'a ve Richard White Stevens Samsun'a konsolos olarak atandı.²⁸

RGS'nin yayınladığı raporların bazıları bizzat bu konsolosların bölgede yaptığı gezilerinin sonucu olarak ortaya çıkmıştı. Burada bölgedeki İngiliz etkisi bağlamında değerlendirmemiz gereken bir diğer husus da İran transit ticaretinde 1830'lu yıllardan itibaren görülen canlanma ve beraberinde getirdiği uluslararası rekabettir. İngilizlerin bölgedeki siyasi-iktisadi çıkarları bölgenin her açıdan daha fazla bilinmesini gerekli kılmış ve bölgede bu amaçla değişik gezilerin yapılmasını teşvik etmiştir. Bu gezilerde Osmanlı tebaasına yönelik misyonerlik faaliyetlerini de göz ardı etmemek gerekir. Hemen hemen aynı döneme denk gelen Protestan misyoner teşkilatlanması bölgeyi daha da ilgi çeken bir konuma getirmiştir. Osmanlı tebaasını hedef alan misyonerlik faaliyetlerinin yanı sıra Rusya ve İngiltere tarafından özellikle Doğu ve Güneydoğu'daki Kürt nüfusuna yönelik bir siyasi ilginin olması da bölgedeki incelemeleri teşvik etmiş görünmektedir. Özetle Anadolu, bilhassa Doğu Anadolu daha önce görülmediği oranda *uluslararası bir ilgiye mazhar olmuş* ve bu ilgi bölgenin sistemli bir şekilde incelenmesini gerekli kılmıştır.

III. The Journal of the Royal Geographical Society'de Yayımlanan Anadolu ile İlgili Yazılar

Çalışmanın bu bölümünde Anadolu ile ilgili olarak RGS'nin toplantılarında okunan ve yayın organı olan dergide yayımlanan yazılara dair değerlendirmeler

Çelik, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2018, s. 141-180.

28 Osmanlı ülkesindeki İngiliz konsoloslar için bkz. David Wilson, "List of British Consular Officials in the Ottoman Empire and its former territories, from the sixteenth century to about 1860", 29.04.2018. [http://www.levantineheritage.com/pdf/List_of_British_Consular_Officials_Turkey\(1581-1860\)-D_Wilson.pdf](http://www.levantineheritage.com/pdf/List_of_British_Consular_Officials_Turkey(1581-1860)-D_Wilson.pdf); Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, İstanbul: İletişim, 2004, s. 143.

yapılacaktır. 1836-1845 yılları arasında dergide bazılarının oldukça uzun olduğu görülen toplam 18 yazının yayımlandığı görülmektedir. Dergide yayınlanma tarihlerine göre incelenecek olan bu yazıları daha iyi anlama adına yazarları hakkında da bilgiler verilmeye çalışılacaktır.

1. James Brant'ın 1835'teki Anadolu Seyahati²⁹

James Brant bir dönem İngiltere'nin İzmir konsolosluğunu yapan Richard William Brant'ın oğluydu. 1830'da Trabzon'da İngiliz konsolosluğunu tesis etme görevinden önce İzmir'de ticaretle meşgul olduğu anlaşılmaktadır.³⁰ Brant'ın Trabzon'da İngiliz konsolosluğunu kurması İngiltere'nin, Karadeniz çevresindeki Rus faaliyetlerine ne kadar önem verdiğini göstermektedir. İngiliz elçisi Sir Robert Gordon, Brant'a verdiği talimatlarda,³¹ Rusya'nın 1826-1829 yılları arasında Osmanlılar ve İran ile yaptıkları savaşlar sonrasında İngilizlerin nüfuz bölgesine doğru genişlediğinden bahsederek, bu genişlemenin Müslüman ve Hristiyan tüm bölge sakinlerinin zihinlerinde yaratacağı etkinin Osmanlı otoritesi açısından doğuracağı sonuçları izlemesi isteniyordu.³² Bunun yanında Sir Robert Gordon, Brant'tan, bölgedeki Ermeni ve Laz nüfusun Rusya karşısındaki durumu ve Rus yetkililerin Trabzon'daki ticari ve siyasi çıkarları hakkında tespitler yapmasını istemişti.³³ Bu misyon ile görevine başlayan Brant oldukça faal bir konsolosluk dönemi geçirerek bölgede İngiliz ticaretinin gelişmesi için büyük bir çaba harcadı ve Trabzon'daki ilk yabancı ticarethaneyi tesis etti.

Brant'ın Mayıs 1835'te çıktığı seyahatine dair hazırladığı raporunda öncelikle Anadolu'daki dağlar ve akarsular hakkında bilgi verdikten sonra seyahatinin başladığı Trabzon'la ilgili detaylar aktarmaktadır. Burada şehrin tarihi, ticareti, tarihi kalıntılar, yerleşimi, limanları, demografik yapısı ve güncel ticareti hakkında bilgi verdikten sonra Trabzon'un doğusunda kalan Yomra, Sürmene, Rize ve Lazistan hakkında değerlendirmeler yapmıştır. Brant deniz yolu ile seyahatini Batum ve Çürüksu'ya kadar uzatmıştır. Burada Batum'dan daha fazla bahsetme gereği duyan konsolos daha çok limanın ve kasabanın önemine vurgu yapmıştır. Burada Çoruh Nehri'nin ulaşım açısından uygun olmadığına dair tespitleri de ilginçtir. Çürüksu'ya kadar deniz yolu ile seyahat eden Brant seyahatine karayolu ile devam ederek Posof'a, buradan da Ardahan'a ulaştı. Raporunda Ardahan hakkında kısa bilgiler de veren Brant'ın bir sonraki durağı Kars oldu. Raporunda Kars şehri,

29 James Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", *JRGS*, 1836, vol. 6, s. 187- 223.

30 Denis Wright, *The English Amongst the Persians: Imperial Lives in Nineteenth-Century Iran*, London: I.B.Tauris, 2001, s. 80-81.

31 Charles King, *Karadeniz*, çev. Zülal Kılıç, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008, s. 311.

32 Anthony Bryer, "Son Laz İsyamı ve Karadeniz Derebeylerinin Çöküşü", çev. Ö. Yılmaz-A. Kuş, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2016, sy. 20, s. 317.

33 King, *Karadeniz*, s. 219-220.

nüfusu, 1828'deki Rus işgalinin etkisi hakkında bilgiler verdi. Kars'tan Hasankale üzerinden Erzurum'a ulaşan Brant şehrin önemi, nüfusu ve Rus işgalinin etkisine dair bazı konularda açıklamalar yaptı. Brant buradan batıya doğru yönelerek Tercan üzerinden 6 Haziran'da Erzincan'a ulaştı. Erzincan'ın nüfusu ve yerleşimi hakkında bilgiler veren Brant özellikle ovanın zenginliğini burada yetişen ürünler üzerinden ortaya koymaktadır.³⁴

Erzincan'dan Kemah'a geçen Brant buradan da Kemaliye, Arapkir üzerinden Keban'a geçti. Bu saydığımız yerlerin nüfusu ve arazi yapıları hakkında da detaylar veren Brant, Keban'da özellikle madencilik faaliyetlerine ve buradaki madenciler hakkında bilgiler vermektedir. Bir sonraki durağı Harput olan Brant, Harput'un nüfusunun, şehrin Reşid Mehmed Paşa'nın ordusunun karargâhı olmasından dolayı yükseldiğini belirterek buradaki verimliliği, iklimi ve halkın geçim kaynakları hakkında detaylar vermiştir. Hatta burada Harputlu bir Ermeni çiftçiye istinaden ziraatla meşgul olan nüfusun koşullarını veriler üzerinden ortaya koymaya çalışır. Brant, Harput'tan sonra Ergani üzerinden Diyarbakır'a ulaştı. Diyarbakır'ın özellikle nüfusu, ticaret yaptığı bölgeler, şehirde merkezi otoritenin tesis edilmesi ve iklimden bahseden Brant daha güneye inmeyerek tekrar Harput'a döndü. Buradan Malatya'ya (Aspuzu) hareket eden Brant buranın nüfusu hakkında bilgi verirken özellikle kolera, veba ve Kürt ayaklanmalarının nüfusun gerilemesine neden olduğunu belirtir. Malatya'dan Hekimhan'a giden Brant buradan batıya yönelerek Gürün'e, buradan da Ulaş üzerinden Sivas'a vardı. Diğer önemli merkezler için yaptığı gibi Sivas'ın da üretim potansiyelinden, ikliminden, nüfusundan ve ticaretinden bahseden Brant buradan Kayseri'ye geçti. Kayseri şehrinin iklimi, zirai ürünleri, nüfusu ve ticari önemi hakkında bilgiler veren Brant şehrin konumundan kaynaklanan ticari öneminin son zamanlarda bölgedeki anarşi ortamından dolayı gerilediği tespitini yapmaktadır. Brant'ın bir sonraki durağı Boğazlıyan üzerinden vardığı Yozgat oldu. Şehir hakkında bilgi vermeyen Brant daha çok Çapanoğlu ailesinin Yozgat'a olan etkilerine değinmeyi tercih etti. Yozgat'ta kuzeye doğru yönelen Brant ve maiyeti Boğazköy'ü de ziyaret etmeyi ve buradaki tarihi kalıntılar hakkında bilgiler vermeyi ihmal etmedi. Buradan Artova istikametiyle Tokat'a geçen konsolos şehirle ilgili olarak şehrin yerleşimi, nüfusu ve iyi bir ulaşım ağına sahip olmasına rağmen gerileyen ticari önemi hakkında bilgiler vermiştir. Tokat'tan doğuya doğru yönelen Brant, Niksar-Şebinkarahisar ve Gümüşhane istikameti ile Trabzon'a döndü. Raporunun son kısmında gezdiği bölgenin coğrafyası, nüfusu ve yolları hakkında kısa değerlendirmeler yaparak gezdiği yerler arasındaki mesafelere dair bilgiler vermiş ve raporunun sonuna eklediği harita ile seyahat rotasını da burada göstermiştir. Genel olarak değerlendirildiğinde Brant'ın bu seyahatinde ziyaret ettiği bölgelerin coğrafi özellikleri, önemli merkezler arasında kalan köyler, yollar, şehirlerin denizden yüksekliği, akarsu ve nehirler, iklim,

34 Brant, "a.g.m.", s. 202-203.

dağlar ve dağ sıraları, bölgede yaşayan aşiretler, şehirlerin yerleşimi ve ekonomik kaynakları hakkında değerlendirmeler yaptığı görülmektedir.³⁵

2. Hamilton'un 1836 Yılı Anadolu Seyahati³⁶

1805'te Wishaw - Lanarkshire'da doğan William John Hamilton, meşhur antikacı, seyyah ve diplomat William Richard Hamilton'ın oğludur. Charterhouse ve Goettingen Üniversitesi'nde eğitim gören Hamilton Madrid, Paris ve Floransa'da kısa bir diplomatik kariyerdan sonra bilime olan merakı dolayısıyla diplomatik kariyerini yarıda bıraktı. 1831'de *The Geological Society*'nin üyesi oldu ve bu dernekte Roderick I. Murchison ile jeoloji üzerine çalışmalar yaptı. 1832'de derneğin dış sekreterlerinden biri olarak seçildi. 1854'te ise bu derneğin başkanlığına seçildi. Hamilton'un 1835'ten, yani İngiltere'den ayrılmadan önceki çalışmaları yeryüzü seviyesindeki değişim hakkındaydı. Murchison aracılığıyla tanıştırılan Hamilton ve Hugh Strickland, 1835'de Doğu'da bilimsel incelemeler yapmak üzere İngiltere'den ayrıldı.³⁷ Kuzey İtalya ve Yunanistan'da da incelemeler yapmış olmakla birlikte Hamilton'u üne kavuşturan çalışmalar Anadolu'da yaptıklarıdır. İlk olarak İstanbul'a gelen Hamilton buradan İzmir'e geçmiş, ikinci seyahatinde ise deniz yolu ile geldiği Trabzon'dan içeri doğru seyahat ederek Kuzeydoğu Anadolu'da gözlemler yapmış ve yeniden Trabzon'a gelerek buradan yine sahil yolu ile geri dönerek Orta Anadolu'da gözlemler yapmıştır. Üçüncü seyahatinde ise İzmir'den hareket ederek yine Orta Anadolu'da incelemeler yapmış ve bu incelemelerde Erciyes Dağı'na tırmanmıştır.³⁸ İlerde de üzerinde durulacağı gibi bu incelemeleri sırasında tutmuş olduğu notları RGS'ye gönderdi. Ancak Hamilton tüm bu çalışmalarını *Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia* adlı eserinde ortaya koymuştur.³⁹ Eser bir yıl sonra cemiyetin en muteber ödülü olan *Founder's Medal of the Royal Geographical Society* ile ödüllendirildi. Bu çalışmaları sayesinde 1847'de RGS'nin başkanlığına seçildi ve bu görevini 1849'a kadar devam ettirdi.⁴⁰

Hamilton'un derneğin yayın organında yayınlanan ilk raporu onun 1836 yılında Anadolu'daki gözlemlerine ve derneğe gönderdiği özel mektuplarına dayanmaktadır. Burada özellikle İngiliz haritalarında gösterilmeyen yeni coğrafi bilgileri içerenler tercih edilmiştir. Rapora ayrıca Anadolu'daki yolları gösteren

35 Brant, "a.g.m.", s. 203-223.

36 William John Hamilton, "Extracts from Notes Made on a Journey in Asia Minor in 1836", *JRGS*, 1837, vol. 7, s. 34-61.

37 William John Hamilton, F.R.S., G.S., etc., *Geological Magazine*, 1867, vol. 4, s. 383-384.

38 Reinhold Schiffer, *Oriental Panorama, British Travellers in the 19th. Century Turkey*, Amsterdam: Rodopi, 1999, s. 377-378.

39 William John Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia: With Some Account of Their Antiquities and Geology*, Vol I-II, London: John Murray, 1842; Türkçesi için bkz. William John Hamilton, *Küçük Asya*, çev. Kasım Toraman, İstanbul: Midas Kitap, 2013.

40 Markham, a.g.e., s. 41.

bir harita da eklemiştir.⁴¹ Raporu göre Hamilton 2 Mart 1836'da İstanbul'dan yola çıkarak Marmara Denizi yolu ile Mudanya'ya ulaşmış ve incelemelerine buradan başlamıştır. Mudanya'dan Hasanağa'ya geçen ve yol boyunca gördüğü tarihi kalıntılar ve coğrafi yapı hakkında bilgi veren Hamilton buradan da Orhaneli üzerinden Tavşanlı'ya vardı. Cramer ve Keppel'in haritalarını da inceleyerek ziyaret ettiği yerlere dair yanlışları raporunda işaret eden Hamilton Tavşanlı'dan Gediz'e, buradan da Uşak'a ulaştı. Uşak'taki halıcılık hakkında kısa değerlendirmeler yapan Hamilton buradan antik kalıntıların (Akmonia) olduğu Ahatköy'e gitti. Civarda yer alan antik yerleşimleri de ziyaret eden Hamilton batıya doğru yönelerek Kula'ya, buradan da Adala (Akören) üzerinden antik Sard şehrine ulaştı. Buradan da İzmir'e geçerek seyahatini bitirdi.⁴²

20 Mayıs 1836'da İstanbul'dan hareketle ikinci seyahatine çıkan Hamilton bu sefer deniz yolu ile Trabzon'a gitti ve buradan Erzurum'a geçerek antik Ani harabelerini görmek üzere Kars tarafına yöneldi. Burada Hamilton Batı Anadolu'da yaptığının tersine daha çok coğrafi yapı, akarsular ve yol üzerinde bulunan yerleşim yerlerinden bahsetti. Kars şehri hakkında daha çok şehrin savunma durumu üzerinde durmuştur. Buradan Hacıveliköy üzerinden Ani'ye ulaşmıştır. Buradaki gözlemler hakkında raporunda ayrıntıya girmeyen jeolog dönüş yolunda kuzeye doğru yönelerek Tortum'a, buradan da Bayburt üzerinden Trabzon'a ulaştı. Bir kez daha Trabzon'dan yola çıkan Hamilton sahil yolu ile Sinop'a kadar deniz yolu ile seyahat etti. Bu seyahatinde Cramer'in haritasındaki hataları tespit etme imkânı da bulan Hamilton Giresun ve Ünye'de karaya çıkarak bazı gözlemler yaptı. Sinop'ta antik kalıntılar konusunda hayal kırıklığına uğrayan Hamilton buradan Amasya'ya gitti. Raporunda Amasya ile ilgili uzun değerlendirmeler yaptı. Burada yine Cramer'in haritasındaki eksiklikleri tespit etmenin yanında daha önceki seyyahların notlarını da dikkate alarak gözlemler yaptı. Amasya'dan hareketle Çorum üzerinden Yozgat'a ulaştı. Hamilton buralarda yaptığı seyahatlerde büyük oranda yörede yer alan antik kalıntılar ile ilgilenmiştir. Yozgat'tan sonra Sungurlu üzerinden Çankır'yı da ziyaret etmeyi planlayan jeolog, burada etkili olan veba salgını nedeniyle bu ziyaretini gerçekleştirmedi. Bundan sonraki durağı Kalecik olan Hamilton, Trabzon'dan ayrılmasından iki aylık bir süreden sonra 2 Eylül'de Ankara'ya ulaştı. Ankara'da sadece kaleden bahseden Hamilton buradan sonra Sivrihisar yolu ile Afyonkarahisar'a ulaştı. Buradan güneye inerek Eğirdir'e ve Isparta'ya vardı. Buradan da Keçiözü, Dinar, Denizli ve Aydın üzerinden İzmir'e ulaşarak seyahatini bitirdi.⁴³ Genel olarak değerlendirildiğinde Hamilton'un bu ilk seyahatinde Anadolu'ya ait antik kaynakların, eski haritaların ve seyahatnamelerin

41 Hamilton'un bu raporunun daha geniş bir şekilde eserindeki V-X. Bölümler ile örtüştüğü görülmektedir. Bkz. Hamilton, *a.g.e.*, s. 68-155.

42 Hamilton, *a.g.r.*, s. 34-41.

43 Hamilton, *a.g.r.*, s. 41-61.

ışığında sadece bir jeolog gözüyle değil her açıdan kıymetli bilgiler veren bir araştırmacı gözü ile tespitler yapmaya çalıştığı görülmektedir. İçerik olarak bakıldığında 1842'de yayınladığı eserinde, bu raporda kısaca değindiği noktaları daha ayrıntılı olarak incelediği söylenebilir.

3. Sheil'in 1836'da Van, Bitlis ve Siirt'teki Seyahati⁴⁴

İrlanda kökenli bir asker ve diplomat olan Justin Sheil İngiltere'deki eğitiminden sonraki kariyerini Hindistan'da East India Company'de devam ettirdi. Buradaki piyade birliklerinde askerlik hizmetinde bulunan Sheil 1833'te İran'daki İngiliz Askeri Misyonu'nda görevlendirildi. 1836'da ise İran'daki İngiliz delegasyonunun sekreterliğine tayin edildi. 1844'te İngiltere'nin İran maslahatgüzarı olarak tayin edildi ve bu görevi 1854'e kadar devam ettirdi.⁴⁵

Kaynaklarda Farsça ve Türkçe tahsil ettiği ifade edilen Sheil'in bu avantajı ona bölgede gerçekleştirdiği seyahatlerde önemli kolaylıklar sağlamış olmalıdır.⁴⁶ 15 Temmuz 1836'da Tebriz'den hareketle başladığı yolculuğunun büyük bir kısmı İran topraklarında olsa da Van, Bitlis ve Siirt'ten bahsettiği kısımlar çalışmamızın kapsamı içinde düşünülmelidir. Şubat 1838'de dernekte okunan raporundan anlaşıldığı üzere Sheil'in amacı Musul'un kuzeydoğusundaki Reşid Paşa'nın kampına ulaşmaktı. Ancak Sheil daha kısa olan Hakkâri üzerinden gitmenin bölgedeki anarşi ortamı nedeniyle daha tehlikeli olduğunu ifade ederek başka bir rota takip etmiştir. Tebriz'den hareketle Urmiye Gölü'nün kuzeyinden Salmas'a ulaştı. Burada Dilman adlı eski bir kasabaya da uğrayan Sheil yol boyunca gözlemlediği bölgelerin Ermenilerin Rusya'ya göçünden dolayı gerileme içinde olduğunu belirtmekteydi. Salmas'tan sonraki durağı o dönemde İran tarafında kalan Kotur (Çaybağı) olan Sheil buradan batıya doru ilerleyerek Erçek'e ulaştı. Buradan Van Gölü'nün güneyini takip ederek yoluna devam eden Sheil yol boyunca karşılaşmış olduğu Ermeni eserleri hakkında da bilgiler verdi. Van'da Vali İshak Paşa tarafından karşılanması hakkında detaylar da ifade eden İngiliz askeri görevli Van'da üç gün kaldı. Raporunda Van şehri, coğrafyası, nüfusu, Van Gölü, Van'ın tarihi ve bölgenin iklimi hakkında bilgiler aktardı.⁴⁷

Bitlis yolu ile seyahatine devam etme kararı alan Sheil, Edremit üzerinden Vastan'a (Gevaş) vardı. Buradan sonra Hanelmalı'da konaklayan Sheil ve maiyeti 26 Temmuz'da Bitlis'e ulaştı. Raporunda takip ettiği yolun detaylarına da değinen Sheil, Bitlis'te kaymakamın evine yerleşti. Bitlis şehri, görünümü, nüfusu, yapıları

44 J. Shiel, "Notes on a Journey from Tabríz, Through Kurdistán, via Ván, Bitlis, Se'ert and Erbil, to Suleimáníyeh, in July and August, 1836", *JRGS*, 1838, vol. 8, s. 54-101. (Metin üzerinde Shiel olmasına karşın doğrusu Justin Sheil'dir)

45 Wright, *a.g.e.*, s. 22-23.

46 Dergide yayımlanan bir diğer yazısı için bkz. Justus Shiel, "Itinerary from Tehrán to Alamút and Khurrem-ábád in May, 1837", *JRGS*, 1838, vol. 8, s. 430-434.

47 Shiel, *a.g.r.*, s. 54-70.

ve eski kalesi hakkında bilgiler verdi. Ertesi gün Bitlis Çayı'nı takip ederek yoluna devam eden Sheil bir sonraki durak olarak Varhan'da konakladı. Burada özellikle yol boyunca araziye dair gözlemlerini aktaran Sheil bölgenin iklimi ve burada yetişen ürünlere de değinmiştir. Varhan'dan on bir saatlik bir at yolculuğundan sonra Siirt'e ulaştı. Siirt'te yetişen ürünler, yapıları, şehrin yapısı, nüfusu hakkında bilgi verdi. Reşid Paşa'nın kampına ulaşmayı hedefleyen Sheil bölgeye dair Kinneir, D'Anville ve St. Martin gibi kaynakların da yardımı ile bölge ve ulaşım ağına dair tespitlere de raporunda yer vermiştir. 29 Temmuz'da Siirt'ten yola çıkan Sheil, Uluçay boyunca güneye doğru ilerleyerek Kelekçi'ye; buradan da Dicle boyunca ilerleyerek Cizre'ye ulaştı. Batı yönünde yoluna devam eden Sheil, Midyat'a da uğradı. Buradan tekrar Cizre'ye döndüğü anlaşılan Sheil, kasaba hakkında da bilgiler vererek kolera, veba ve savaşın kasabayı harabe haline getirdiği tespitini yapmaktadır. Yöreyle dair başka ayrıntılar da aktaran Sheil güneye doğru yoluna devam etti.⁴⁸ Genel olarak değerlendirildiğinde Sheil'in raporunda seyahat rotasına dair önceki kaynaklara da atıfla coğrafi bilgilerin yanı sıra bölgenin güncel durumu, nüfusu ve bölgeyi etkileyen unsurlar hakkında bilgi verdiği görülmektedir. Sheil raporuna eklediği bir harita ile seyahat güzergâhını da göstermiştir.

4. Hamilton'un 1837 Yılı Anadolu Seyahati⁴⁹

Yukarıda 1836'da Anadolu'daki ilk incelemeleri yapmış olduğunu gördüğümüz Hamilton, 1837'nin Mayıs ayında bu kez Anadolu'nun güneyine doğru bir seyahate daha çıktı. Bu seyahatinde İstanbul'dan deniz yolu ile Mudanya'ya geçti. Mudanya'da Ulubat Gölü'nün kuzey sahilini takip ederek Mihaliç (Karacabey) üzerinden Bandırma'ya (Edincik) ulaştı. Buradan kuzeye çıkarak Atraki'deki (Erdik) antik yerleşim yerlerine dair incelemeler yaptı. Tekrar Bandırma'ya dönen Hamilton güneye doğru ilerleyerek Manyas'a ulaştı. Buradan da Susurluk-Yıldız istikameti ile Kepsut'a ulaşan jeolog daha çok bölgedeki antik yerleşim yerlerine dair gözlemler yaptı. Kepsut'tan Simav Çayı'na paralel olarak güneye doğru ilerleyen Hamilton Bigadiç-Sındırgı yolu ile Simav'a ulaştı. Burada Simav Çayı'nın kaynağını teşkil eden Simav Gölü'ne kadar yolunu uzatan Hamilton, Demirci Dağları üzerinden Demirci'ye buradan da Kula'ya ulaştı. Kula'dan batıya doğru dönen jeolog Afyonkarahisar'a ulaşmak üzere Demirci Köy-Sandıklı istikameti ile Afyon'a vardı. Bir sonraki hedef olarak Konya'yı işaret eden Hamilton bu rotanın pek çok seyyah tarafından tarif edilmesinden dolayı detaylara girmedi; fakat arada kalan bölgenin jeolojisi hakkında bilgiler verdi. 29 Haziran'da Konya'ya ulaşan Hamilton burada karşılaştığı bazı zorluklardan dolayı yoluna Karapınar-Ereğli istikametine devam etmek zorunda kaldı. Lakin burada rotasını kuzeye çevirerek Aksaray'a vardı. Burada Aksaray'ın güneydoğusunda kalan harabelere

48 Shiel, *a.g.r.*, s. 70-90.

49 William John Hamilton, "Notes of a Journey in Asia Minor, in 1837", *JRGS*, 1838, vol. 8, s. 137-157.

yönelik incelemelerde de bulunan Hamilton 11 Temmuz'da daha kuzeye doğru, Şereflikoçhisar'a yöneldi. 14 Temmuz'da Kayseri istikametinde yoluna devam eden jeolog Tatların üzerinden Nevşehir'e vardı. Burada daha çok Üçhisar ve Ürgüp'ten bahseden Hamilton bir sonraki durağı olan Kayseri'ye 19 Temmuz'da ulaştı.⁵⁰

Hamilton'un raporunda Erciyes Dağı'na tırmanmak için yaptığı hazırlıklar ve tırmanışına dair detaylar vermiştir. 27 Temmuz'da Erciyes'in doğusunda kalan Everek Köyü'nden (Develi) yola çıkmaya karar veren Hamilton yanına aldığı Ermeni rehberler ve Türk korumalar ile 29 Temmuz'da tırmanışa başlar ve ertesi gün çıkabileceği en yüksek noktaya kadar ulaşır.⁵¹ Bu şekilde Hamilton Erciyes Dağı'na tırmanan ilk kişi olarak ayrı bir ün de kazanmıştır. Erciyes tırmanışından sonra güneye doğru yoluna devam eden Hamilton Niğde'ye, buradan da Bor üzerinden Ereğli'ye ulaştı. Daha sonraki yol güzergâhının detayları hakkında ayrıntılar vermeyen Hamilton 25 Ağustos'ta İzmir'e ulaşarak yolculuğunu sona erdirmiştir.⁵² Hamilton'un Mart 1838'de dernek üyeleri önünde okunan bu raporunda sık sık antik kaynaklarda bölge hakkında verilen tarihi ve coğrafik bilgilere atıf yaptığı, bazen de bunlarda yer alan yanlışlara işaret ettiği görülmektedir. Burada ifade etmemiz gereken bir diğer bilgi de Hamilton'un, daha önceki seyahatinde de görüldüğü gibi bu seyahatinde burada kısaca bahsettiği gözlemleri eserinin ikinci cildinde daha ayrıntılı bir şekilde ortaya koymasındadır. Hatta eserin ikinci cildi büyük oranda jeoloğun 1837'deki bu ikinci seyahatinin detaylarını içermektedir.⁵³

5. Ainsworth'un 1838'de İstanbul'dan Ankara'ya Seyahati⁵⁴

Cerrah, seyyah, coğrafyacı, jeolog ve gazeteci olarak bilinen Ainsworth 1807'de Exeter'da doğdu. Edinburg'ta *Royal College of Surgeons*'da tıp eğitimi aldıktan sonra Paris'e giderek burada *École Nationale Supérieure des Mines*'de coğrafya ve madencilik eğitimi aldı. 1829'da İskoçya'ya dönerek yerbilimleri ile ilgili bir dergi neşretmeye başladı. 1831 kolera salgını nedeniyle çalışmalarını kolera üzerinde yoğunlaştırdı. 1835-1837 yılları arasında Francis Rawdon Chesney'in Fırat Havzası'nda yaptığı incelemelerde hekim ve jeolog olarak görevlendirildi.⁵⁵ Ancak Ainsworth bu görevi sırasındaki izlenimlerini oldukça geç bir tarihte,

50 Hamilton, *Notes of a Journey in Asia Minor, in 1837*, s. 137-149.

51 Hamilton, *Notes of a Journey in Asia Minor, in 1837*, s. 149-151.

52 Hamilton, *Notes of a Journey in Asia Minor, in 1837*, s. 151-157.

53 Bkz. Hamilton, *Notes of a Journey in Asia Minor*, vol. II, s. 81-381; Dergide daha sonra Hamilton'un eserine dair bir tanıtım yazısı da yayınlandı. "Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia; With Some Account of Their Antiquities and Geology by William J. Hamilton", *JRGS*, 1843, vol. 13, s. 148-156.

54 William Ainsworth, "Notes on a Journey from Constantinople, by Heraclea, to Angora, in the Autumn of 1838", *JRGS*, 1839, vol. 9, s. 216-276.

55 Schiffer, *a.g.e.*, s. 371-372.

1888'de yayınladı.⁵⁶ Fakat konumuz açısından bakıldığında Ainsworth'un bu iki yıllık tecrübesinin onun 1838'de yeniden doğuya gönderilmesine vesile olduğu anlaşılmaktadır.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, *RGS*'nin bu süreçte desteklediği ve finanse ettiği tek gezi Ainsworth'un Nesturî Hıristiyanların yaşadığı yörelere yönelik yaptıklarıydı. Hatta bu gezi öncesinde derneğin sekreteri John Washington ve Hamilton on sayfalık bir talimatname hazırlayarak Ainsworth ve maiyetinde yer alan Musullu tüccar Christian Anthony Rassam'a verdi. Talimatnamede hangi yolların takip edilmesi gerektiğine dair daha evvel Hamilton ve Brant'ın yapmış olduğu gezilere atf yapılmakta; Nesturî ve Yakubi Hıristiyanlara yönelik olarak özel görevlerden de bahsedilmektedir. Bunların dışında talimatlarda yerleşim yerleri, dağlar ve nehirlerin adlarına dikkat ederek sağlam bir ortografi ortaya koymaları, nereleri ziyaret etmeleri ve hangi kaynaklara başvurmaları gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca gidilen yerlerin dağları, tepeleri, ovaları, ormanları, gölleri ve akarsularını incelemeleri ve önemli akarsuların taşımacılığa uygun olup olmadığı konusunda da gözlemler yapılması istenmekteydi. Yine buna paralel olarak, gezilen yerlerin doğal tarihi, özellikle de jeoloji ve botaniğinin araştırılması hususu da vurgulanmaktaydı. Bunun yanında Müslüman Kürtlerin durumlarına da eğilerek Yezidilerin inançların gerçek esasları hakkında bilgiler toplamaları istenmekteydi.⁵⁷

Haziran 1838'de hazırlanan bu talimatları alan Ainsworth incelediğimiz dönemde Anadolu'da en uzun süre geziler yapan ve ayrıntılı gezi raporları hazırlayan coğrafyacı olmuştur. Russel ve Rassam'la beraber gezisine başlayan Ainsworth İstanbul'dan oldukça uzun bir güzergâh takip etmek zorunda kaldı. Zira bu dönemde etkili olan veba salgını Ainsworth'ü denizyolu ile yolculuğa başlamaktan alıkoyduğu için karayolunu izlemek zorunda kaldı. 18 Eylül'de Üsküdar'dan yola çıkan ekip Marmara kıyısını takip ederek Kartal-Pendik-Hereke istikametinden İzmit'e ulaştı. Yol boyunca karşılaştığı yerlerin coğrafyasından, merkezler arasındaki mesafelerden ve tarihlerinden bahseden Ainsworth talimatlarda da ifade edildiği gibi antik kaynaklardan istifade ile seyahat güzergâhlarına dair tespitler yaptı. 24 Eylül'de Hendek'e ulaştı. Buradan Düzce'ye giden ekip buradan kuzeye doğru yönelerek Üskübü'ye (Konuralp) ulaştı ve buradaki antik kalıntılara dair incelemeler yaptı. Buradan Akçaşehir'e (Akçakoca), 4 Ekim'de ise Ereğli'ye ulaştı. Ereğli'ye dair uzun değerlendirmeler yapan Ainsworth burada iç kısımdan doğuya doğru yoluna devam ederek Bartın üzerinden Amasra'ya ulaştı. Amasra'dan sonra tekrar Bartın'a döndükten sonra rotasını güneye doğru çevirerek 20 Ekim'de Safranbolu'ya; buradan da kuzeye doğru yönelerek Küre'ye vardı. Küreden, özellikle de madenlerinden bahseden Ainsworth güneye doğru yönelerek 2 Kasım'da

56 Ainsworth bu ilk Anadolu tecrübesine dair bir eser de hazırlamıştır. Bkz. William Francis Ainsworth, *A Personal Narrative of the Euphrates Expedition*, vol. I-II, London: K. Paul, 1888.

57 Washington- Hamilton, *a.g.r.*, s. XIII-XXII.

Kastamonu'ya ulaştı.⁵⁸ Kastamonu şehri ve coğrafyası hakkında ayrıntılı değerlendirmeler yapan coğrafyacı üç gün şehirde kaldıktan sonra Taşköprü'ye geçti. Buradaki antik kalıntılar üzerinde incelemeler yaptıktan sonra, önce Gökırmak, sonra da Kızılırmak'ı takip ederek doğuya doğru ilerledi ve Vezirköprü'ye vardı. Vezirköprü ve antik kalıntıları hakkında incelemeler yaptı. Buradan da Osmancık, Çorum ve İskilip üzerinden 26 Kasım'da Çankırı'ya ulaştı. Buradan da Ankara'ya ulaşan Ainsworth bu uzun raporunu Ankara şehrine dair ayrıntılar ile bitirdi.⁵⁹ Burada kısaca seyahat güzergâhı üzerinden özetlemeye çalıştığımız bu raporda Ainsworth yol boyunca geçmiş olduğu yerlerin nüfusu, hane sayıları, nüfusun dağılımı, tarihi, antik kalıntılar ve yerleşim yerlerinin özellikleri gibi oldukça geniş konularda ayrıntılı değerlendirmeler yapmıştır. Ayrıca bu rapor daha geniş olarak Ainsworth'un 1842'de yayınladığı eserinin ilk cildinde de yer almıştır.⁶⁰

6. Ainsworth'un 1839'da Ankara'dan Kayseri'ye Seyahati⁶¹

Eylül 1838'de İstanbul'dan ayrılan Ainsworth Ocak ayının başında Ankara'ya ulaşmıştı. Raporunda da ifade ettiği gibi Ainsworth ve ekibi kış dönemini Ankara'da geçirmişti. Bu zaman zarfında Ankara civarındaki yerlere geziler yaparak bölgenin haritalandırılması için çalışmalar yaptı.⁶² Mart ayına kadar Ankara'da kalan Ainsworth daha sonra Russell, Rassam ve maiyetindeki diğer hizmetlilerle beraber 19 Mart'ta Ankara'dan yola çıktı. Haymana istikametinde yoluna devam eden Ainsworth yol boyunca karşılaştığı mağaralar ve kayaç türleri hakkında değerlendirmeler yaptı. İstanos'dan sonra Şarsu ile Ankara Çayı'nın birleştiği noktayı görüp, daha sonra Adacık ve Anayurt adlı köyler üzerinden ilerleyerek Germeş Kalesi'ne ulaştı. Kaleye dair ayrıntıları raporunda aktaran Ainsworth yolculuğunun bundan sonraki kısmında bölgenin arazi yapısını ve coğrafyasını tespit etmek için dalgalı bir rota takip etmiş ve zaman zaman ana yollardan saparak farklı yerlerde gözlemler yapmıştır. Kırşehir'e kadar olan incelemelerinde geçmiş olduğu köy ve kasaba gibi yerleşim yerleri, bölgenin maden kaynakları, kaplıcaları, dağ sıraları ve diğer coğrafi özelliklerinden bahseden Ainsworth 3 Nisan'da Kırşehir'e ulaştı. Kırşehir'i nüfusu az; ancak zengin bir şehir olarak tarif eden coğrafyacı buradan Nevşehir'e gitmek üzere güneye doğru seyahatine devam etti. Üçayak kalıntıları olarak tarif ettiği yer hakkında ayrıntılı bilgiler verdikten sonra Mucur, Hacıbektaş üzerinden 9 Nisan'da Nevşehir'e ulaştı.⁶³ Buradan sonra Ürgüp'ü de ziyaret etmeyi

58 Ainsworth, *a.g.r.*, s. 216-248.

59 Ainsworth, *a.g.r.*, s. 248-276.

60 William Francis Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia*, Vol. I, London: John W. Parker, 1842, s. 9-135.

61 W. Ainsworth, "Journey from Angora by Kâişarıyah, Malâtıyah, and Gergen Çal'eh-sı, to Bır or Bیرهjik", *JRGS*, 1840, vol. 10, s. 275- 310.

62 Bkz. Ainsworth, *a.g.e.*, s. 120-135.

63 Ainsworth, *Journey from Angora*, s. 290.

planlayan ekip kötü hava koşullarından dolayı kuzeybatıya doğru, Şereflikoçhisar'a yöneldi. Ainsworth, Şereflikoçhisar'da kaleyi ziyaret ettikten sonra Tuz Gölü'nün kuzeyinden dolanarak Kırkkuyu'dan tekrar güneye yöneldi ve Eskil'e vardı. Raporunda Tuz Gölü hakkında ayrıntılı bilgiler veren jeolog buradan Sultanhanı'na uğrayarak yönünü Aksaray istikametinde batıya çevirdi. Diğer yerleşim yerleri için de yaptığı gibi, antik kaynaklardan da istifade ile 24 Nisan'da ulaştığı Aksaray hakkında bilgiler verdi. Aksaray'dan sonra Yeşilhisar ve burada bulunan Zengibar Kalesi'ne de uğrayan Ainsworth Kayseri istikametinde doğuya doğru yöneldi ve 1 Mayıs'ta Kayseri'ye ulaştı.⁶⁴ Kayseri'nin tarihi hakkında kısa bilgiler verdikten sonra Erciyes Dağı'na dair gözlemlerini de aktaran jeolog 1835'te gerçekleşen bir depremin Kayseri'ye olan etkileri hakkında da değerlendirmeler yapmaktadır. Ainsworth her ne kadar raporun başlığında Birecik'e kadar olan yolculuğunu incelemeyi amaçlasa da bu onun takip eden diğer raporunun konusu olacaktır.

7. Ainsworth'un 1839'da Kayseri'den Birecik'e Seyahati⁶⁵

Ainsworth Kayseri'de bir hafta kadar kalarak burada bazı astronomik gözlemler yaptı. Birecik'e kadar yapacağı seyahatinin devamında 9 Mayıs'ta Kayseri'den yola çıktı. Doğuya doğru ilerleyerek Şarkışla'ya ulaştı. Buradan güneye yönelerek Viranşehir'deki kalıntıları incelemek üzere bu tarafa yöneldi. 16 Mayıs'ta Gürün'e ulaşan Ainsworth kasabanın konumu, yerleşimi ve arazi yapısı gibi konularda bilgiler verdi. Russell ile Tohma Çayı'nın kaynağını bulmak için batıya doğru bir seyahat gerçekleştirdi. Tekrar Gürün'e dönen jeolog buradan Tohma Çayı'nın kuzeyini takip ederek Darende istikametinde yoluna devam etti. 19 Mayıs'ta Darende'ye ulaşan Ainsworth kasabanın halkının sıcak havadan dolayı kasabanın aşağı kesiminde yer alan bahçelerine doğru çekildiğini ve kasabadan 200 farklı tür bitki türü örneği topladıklarını belirtmektedir. Darende'den doğuya doğru seyahatine devam eden ekip Akçadağ'ın kuzeyinden Malatya'ya ulaştı. Ainsworth Malatya hakkında ayrıntılı bilgiler vererek şehrin eski yerleşim yeri ile Aspuzu adı ile bilinen yeni yerleşim yerinin ortaya çıkış sürecini ele almaktadır. Hafız Paşa'nın bu süreçteki rolüne de değinen jeolog iki yerleşim yeri ile ilgili değerlendirmeler de yapmıştır.⁶⁶ Malatya'dan sonra seyahatini Fırat Havzası boyunca Kahta üzerinden devam ettirmek isteyen Ainsworth bölgedeki anarşi ortamının devam etmesi nedeniyle güneybatıya doğru ilerleyerek Besni üzerinden 5 Haziran'da Adıyaman'a ulaştı. Adıyaman'dan doğuya doğru yoluna devam eden Ainsworth, Karahöyük, Narsırtı, Akıncılar üzerinden Gerger'e (Oymaklı) ulaştı. Gerger Kalesi'ni de ziyaret eden jeolog özellikle kalenin konumu ve manzarasının yardımı ile eski kaynaklarda bölgeye dair verilen bilgiler üzerinden yörenin coğrafyasına dair değerlendirmeler

64 Ayrıca bkz. Ainsworth, *a.g.e.*, s. 136-219.

65 W. Ainsworth, "Notes on a Journey from Kaışarıyah, by Malatıyah, to Bir or Bırehjik, in May and June, 1839", *JRGSL*, 1840, vol. 10, s. 311- 340.

66 Ainsworth, *Notes on a Journey from Kaışarıyah*, s. 320-322.

yaptı. Gerger'den sonra Fırat Nehri'ni takip ederek güneybatıyı takip eden Ainsworth daha sonra Fırat'ı aşarak 15 Haziran'da Hafız Paşa'nın ordusunun kamp yeri olan Nizip'e ulaştı. Kampta Hafız Paşa ile görüşme fırsatı bulan jeolog burada iki üç gün kaldıktan sonra ilginç bir tesadüfle İbrahim Paşa komutasındaki Mısır ordusunun ilerleyişine ve iki ordu arasındaki 24 Haziran'daki savaşa tanık oldu. Muhtemelen savaşın sonucuna bağlı olarak güneye doğru ilerleyişini durduran Ainsworth geri dönerek 3 Temmuz'da Arapkir'e; 15 Temmuz'da ise Sivas üzerinden Samsun'a vardı. Samsun'dan sonra karayolunu tercih etmek zorunda kalan inceleme heyeti 28 Temmuz'da İstanbul'a ulaştı.⁶⁷

8. Brant'ın 1838'de Doğu Anadolu Seyahati⁶⁸

James Brant 1836'da İngiltere'nin Erzurum Başkonsolosu olarak tayin edilmişti. Konsolosun bu görevi 1855'e kadar devam ettirdiği görülmektedir. Bu zaman zarfında Doğu Anadolu'daki İngiliz çıkarları açısından çok önemli işler yapan Brant, 1838'de Doğu Anadolu'da bir seyahate daha çıktı. Maiyeti, yolculuğunun haritasını yapmak üzere İngiliz donanmasından A. G. Glascott ve doktoru E. Dalzel Dikson'dan oluşan Brant, 16 Haziran 1838'de Erzurum'dan ayrıldı. Brant seyahatine dair oldukça uzun bir rapor hazırladı.⁶⁹ Bu çalışmanın sınırları bu uzun raporun tamamını ele almaya imkân vermeyeceği için Brant'ın seyahatine kısaca değineceğiz. Yolculuğuna Hasankale istikametinde başlayan Brant, kale hakkında bilgiler vererek bölge halkının salyaneden muaf olması üzerinde durmuştur. Buradan güneye doğru yoluna devam eden konsolos 23 Haziran'da Hınıs'a ulaştı. Hınıs'ın kalesi, nüfusu, ekonomisi, coğrafi yapısı hakkında detaylar verdi. Yol güzergâhında bulunan köyler hakkında ayrıntılar da veren Brant 27 Haziran'da Muş'a vardı. Burada Muş'ta mütesellim Emin Paşa ile görüşen Brant üç dört gün kaldığı Muş'un nüfusu, nüfus yapısı, köyleri, iklimi ve ürünleri ile ilgili bilgiler verdi. Muş'tan güneye doğru yoluna devam eden konsolos Harput'a ulaşmak için Kızılağaç-Kulp-Lice üzerinden Hani'ye ulaştı. Hani hakkında da ayrıntılı bilgiler verdiği görülen Brant 10 Temmuz'da buradan ayrılarak Ergani-Karapınar üzerinden Mezirah'a (Elazığ) vardı. Buradan doğuya dönerek İkizdemir-Harmanpınar üzerinden tekrar Muş'a dönmek üzere yoluna devam eden Brant 26 Temmuz'da 100 aileyi barındırdığını ifade ettiği Palu'ya vardı. Palu'dan sonra Mezire-Çevlik (Bingöl) üzerinden tekrar Muş'a döndü. Muş'tan sonraki istikameti bu kez Bitlis olan Brant 9 Ağustos'ta Bitlis'e vardı. Bitlis hakkında diğer yerlere göre daha fazla bilgi veren Brant şehrin nüfusu, idaresi, iklimi,

67 Ainsworth, *Notes on a Journey from Kaışariyah*, s. 322-340.

68 James Brant-A. G. Glascott, "Notes of a Journey Through a Part of Kurdistán, in the Summer of 1838", *JRGS*, 1840, vol. 10, s. 341-434.

69 Bu rapor Türkçeye de çevrilmiştir. Bkz. James Brant, *1838 Yazında Kürdistan*, çev. A. Celil Kaya, İstanbul: Rupel Basım Yayın, 2014.

bölgede etkili olan beyler ve ticari yapısına değindi.⁷⁰ Bitlis'ten kuzeye yönelerek Tatvan'a ulaştı. Buradan Van Gölü'nün güneyinden yoluna devam eden Brant Hanelmalı-Garzit-Avatak-Vastan üzerinden 16 Ağustos'ta Van'a vardı. Raporunda sadece geçtiği yerler hakkında bilgi vermeyen Brant bu sırada bölgedeki en etkili bey olan Han Mahmud hakkında da bilgiler vermiştir. Van'da da yerel yetkililer tarafından iyi karşılanan Brant şehirdeki gezi ve gözlemlerine dair ayrıntılı bilgiler vermiştir.⁷¹ Van'dan göl kıyısı boyunca kuzeye doğru devam eden Brant, Arnis üzerinden Erciş'e ulaştı. Raporunda Erciş ve coğrafyası hakkında ayrıntılı bilgiler veren Brant buradan 27 Ağustos'ta Adilcevaz'a; bir gün sonra da Ahlat'a ulaştı. Burada öncelikle Selçuklu mezarlığını ziyaret ettiğini belirten konsolos Ahlat'tan sonra geri dönerek Doğubayazıt'a gitmek için Erciş'e ulaşmadan kuzeye doğru yöneldi. Bir sonraki önemli durağı Diyadin olan konsolos buradan Doğubayazıt'a ulaştı. Burada bulunmanın verdiği fırsat ile Ağrı Dağı'na gitme planları yapmasına rağmen havanın uygun olmamasından dolayı bu planını gerçekleştirmedi. Doğubayazıt hakkında raporunda bazı detaylar da aktaran Brant 12 Eylül'de buradan ayrılarak tekrar Diyadin üzerinden Üçkilise (Taşlıçay), Karakilise (Ağrı) Horasan – Pasinler üzerinden 21 Eylül'de Erzurum'a ulaştı. Görüldüğü gibi Brant yaklaşık üç ay süren bu yolculuğunda Doğu Anadolu'nun önemli bir kısmını gezerek önemli gözlemler yaptı. Konsolos ilk seyahatindeki gibi ziyaret ettiği yerlerin fiziki yapıları hakkında detayların yanında yönetim, nüfus ve ekonomik kaynakları hakkında da detaylara girmiştir.

9. Henry Suter'in 1838'de Erzurum'dan Trabzon'a Seyahati⁷²

Hakkında çok ayrıntılı bilgilere sahip olmadığımız Henry Suter'in bazı kaynaklarda Maltalı Levanten bir ailenin üyesi olarak 1803'te Malta'da doğduğuna dair bilgiler bulunmaktadır.⁷³ Suter'i Anadolu'da ilk defa James Brant'ın halefi olarak 1837-1841 yılları arasında İngiltere'nin Trabzon konsolos yardımcısı olarak görüyoruz.⁷⁴ Suter'in bir sonraki görev yeri ise 1841'den itibaren Kayseri olmuş ve bu görevini 1857'ye kadar devam ettirmiştir.⁷⁵ Brant'ın raporundan anlaşıldığı gibi 1838'in Eylül'ünde Erzurum'da olan Suter buradan görev yeri olan Trabzon'a dönmek üzere 6 Ekim'de Erzurum'dan ayrıldı. Aşkale'den yoluna batı istikametine devam eden Suter, Karakulak ve Lori köyleri üzerinden Çiftlik'e (Kelkit) vardı. Kelkit'ten yine batı istikametinden ilerledikten sonra Şiran'a, buradan da

70 Brant-Glascott, *a.g.r.*, s. 379-383.

71 Brant-Glascott, *Notes of a Journey*, s. 389-398.

72 Henry Suter, "Notes on a Journey from Erz-Rúm to Trebizond, by Way of Shebb-Kháneh, Kará Hîşár, Sívás, Tókát, and Şámsún, in October, 1838", *JRGS*, 1840, vol. 10, s. 434-444.

73 [http://www.levantineheritage.com/pdf/List_of_British_Consular_Officials_Turkey\(1581-1860\)-D_Wilson.pdf](http://www.levantineheritage.com/pdf/List_of_British_Consular_Officials_Turkey(1581-1860)-D_Wilson.pdf) (19.05.2018).

74 Bryer, "a.g.m.", s. 316.

75 Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 56-57.

18 saatlik bir yolculuktan sonra Şebinkarahisar'a ulaştı. Bölgenin ticari altyapısını tespit etmek misyonu olduğu anlaşılan Suter, Şebinkarahisar'ın ticareti ve piyasada bulunan tekstil ürünleri hakkında bilgiler verdi. Buradan Akşar'a (Suşehri) ulaştı. Kasaba hakkında yine piyasaya yönelik tespitler yapan Suter zirai ürünler açısından zengin olan kasaba halkının kışları iş için İstanbul'a gittiğini belirtmektedir. Bir sonraki durağı Zara olan konsolos yine kasabanın nüfusu, ürünleri ve buradaki salgın hastalık hakkında bilgiler verdi. Aynı şekilde Sivas hakkındaki tespitlerinde de nüfus, evler, şehrin durumu ve şehrin ticaretine dair tespitler yaptı. 13 Ekim'de Sivas'tan kuzeye doğru yola çıkan Suter Tokat'a ulaştı. 6.730 aileyi barındıran Tokat'ın bu dönemde vebanın etkisi altında olmasından dolayı çarşığı ziyaret edemeyen konsolos yine de şehrin ticari önemine ve özellikle de tekstil boyama ve maden sektörüne değinmiştir. Zile üzerinden Amasya'ya geçen Suter yine ticaret ve şehir hakkında benzer detaylar vermiş ve özellikle ipekçilik üzerinde durmuştur. Suter, Amasya'dan Suluova-Havza-Kavak üzerinden Samsun'a vardı. Bu dönemde Hazinedarzade Abdullah Bey'in idaresinde olan Samsun hakkında nüfusu, limanı, şehirdeki ticaret ve şehrin ticari geleceği hakkında bilgiler verdi. Suter, ziyaret ettiği bölgelerde vebanın etkili olmasından dolayı ayrıntılı gözlemler yapamadığını ifade etmektedir. Suter bir ticaret görevlisi olması itibarı ile seyahatine dair raporunda daha çok şehir ve kasabaların nüfusu ve üretimi gibi doğrudan İngiliz ticari çıkarları ile ilgili hususlara değinmiştir.

10. Pollington'un 1838'de Erzurum'dan Halep'e Seyahati⁷⁶

Asıl adı John Charles George Savile olan Pollington soylu bir İngiliz aileye mensuptu. 1810'da doğan Savile daha çok Vikont Pollington olarak bilinmektedir. Önceleri politika ile ilgilenen Pollington daha 1834'te Alexander William Kinglake'in doğu seyahatine iştirak etmiş ve Rusya, İran ve Hindistan'ı gezme fırsatı elde etmişti.⁷⁷ 1835'te İngiltere'ye dönse de bir kez daha 1838'de bir doğu seyahatine çıkma fırsatı elde etti. Pollington 5 Haziran 1838, yani Brant'ın seyahatine başlamasından 11 gün evvel Erzurum'dan yola çıktığı görülmektedir. Muş'a kadar Brant ile aynı güzergâhı izlediği görülen Pollington Hasankale'den güneye doğru yoluna devam ederek 7 Haziran'da Hınıs'a; 9 Haziran'da da Muş'a vardı. Pollington, şehirde başlıca tütün ticaretinin yapıldığını, şehrin çarşısının geniş ve zengin olduğunu ve ticaretin genellikle Ermeni tüccarın elinde olduğunu ifade etmektedir. Muş'tan sonra Diyarbakır'a doğru yoluna devam eden Vikont, Kulp Çayı istikametiyle Hazro yoluyla 15 Haziran'da Diyarbakır'a ulaştı. Pollington Ermeni bir tüccarın evinde üç gün kaldığı Diyarbakır şehri hakkında şehrin görüntüsü, çarşı ve pazarları hakkında kısaca bilgiler vermiştir. 19 Haziran'da Diyarbakır'dan

76 Viscount Pollington, "Notes on a Journey from Erz-Rúm, by Músh, Diyár-Bekr, and Bیره-jik, to Aleppo, in June, 1838", *JRGSJ*, 1840, vol. 10, s. 445- 454.

77 William Baker, "Kinglake, Alexander William", *Literature of Travel and Exploration: An Encyclopedia*, ed. Jennifer Speake, New York: Routledge, 2003, s. 676.

aynılarak Siverek-Urfa-Birecik üzerinden Anadolu seyahatini tamamlayarak Halep'e ulaşmıştır. Pollington'un bu kısa seyahat raporunda güzergâhına dair çok fazla bir ayrıntıya girmedeği görülmektedir.

11. Ainsworth'un 1839-1840'ta İstanbul'dan Halep'e Seyahati⁷⁸

Temmuz 1839'da yarım kalan seyahatini tamamlamak üzere Kasım ayında Rassam ile bir kez daha İstanbul'dan yola çıktı. Deniz yolu ile Hersek'e ulaşan Ainsworth buradan yoluna devam ederek 9 Kasım'da Eskişehir'e vardı. Buradan güneye doğru dönerek Seyitgazi üzerinden Bolvadin'e ulaştı. Buradan İshaklı (Sultandağı)-Akşehir üzerinden 16 Kasım'da Konya'ya vardı. Burada birkaç gün kalan Ainsworth daha sonra neşrettiği eserinde şehir hakkında raporunda olmayan bazı hususları da aktardı.⁷⁹ 22 Kasım'da Konya'dan yola çıkarak Karapınar-Ereğli istikameti ile doğuya doğru ilerledi. Yol boyunca karşılaştığı Bolkar Dağları hakkında ayrıntılı bilgiler veren Ainsworth bölgenin stratejik önemi doğrultusunda Osmanlı-Mısır çatışması nedeniyle burada yapılan yapılar hakkında ayrıntılı bilgiler de vermiştir. Bunun yanında Gülek Boğazı ve bölgenin coğrafyası üzerinde uzun ayrıntılar aktaran jeolog aynı ayrıntıları bir sonraki durağı olan Adana için de yapmıştır. Buradan İskenderun ve Hatay üzerinden yoluna devam ederek seyahatinin Anadolu kısmını tamamlamıştır. Ainsworth geçmiş olduğu bölgelerin coğrafyasını antik kaynaklar ve daha önce buraları ziyaret eden seyyahların verileri üzerinden inceleyerek oldukça ayrıntılı gözlemler yapmıştır. Ainsworth'un bu raporunun dışında bu seyahatinin bir neticesi olarak yine *RJGSL*'de yayınladığı ve büyük oranda Keldânî Hristiyanların yaşadığı bölgelerdeki izlenimlerini aktardığı bir başka raporu da vardır.⁸⁰ Zira bu raporu ortaya çıkaran seyahat için Ainsworth 1840'ın baharına kadar Rassam ile Musul'da beklemiş, havaların düzelmesi ve *RGS*'den beklenen talimatların gelmesi ile Mayıs 1840'ta yolculuğuna başlamıştır. Bahsetmiş olduğumuz her iki seyahat raporu Ainsworth'un eserinin ikinci cildinde ayrıntılı olarak yer almaktadır.⁸¹

12. Forchhammer'in Truva'nın Topografyasına Dair Gözlemleri⁸²

Derneğin yayın organı olan dergi sadece İngiliz araştırmacıların Anadolu'daki coğrafi gözlemlerini yayınlamamış, bunun yanında Anadolu'yu ilgilendiren

78 William Ainsworth, "Notes Taken on a Journey from Constantinople to Mōşul, in 1839-40", *JRGSL*, 1840, vol. 10, s. 489- 529.

79 Ainsworth, *a.g.e.*, vol. II, s. 65-69.

80 William Ainsworth, "An Account of a Visit to the Chaldeans, Inhabiting Central Kurdistân; And of an Ascent of the Peak of Rowândiz (Tūr Sheikhiwá) in Summer in 1840", *JRGSL*, 1841, vol. 11, s. 21-76.

81 Ainsworth, *a.g.e.*, vol. II, s. 41-399.

82 P. W. Forchhammer, "Observations on the Topography of Troy", *JRGSL*, 1842, vol. 12, s. 28-44.

arkeolojik araştırmalara da yer vermiştir. Bunlardan biri de 1801'de doğan Alman arkeolog Peter Wilhelm Forchhammer'in Truva hakkındaki yüzey araştırması raporudur. Daha önce Atina'nın topografyası hakkında önemli bir eser⁸³ ortaya koyan Forchhammer bu kez Truva'nın topografyasını incelemiş ve Thomas Spratt ile 1839'da Truva'nın topografyasını gösteren bir harita yapmıştır. Dergide yayınlanan raporda ve haritada Truva civarındaki akarsular, limanlar, eski kaynaklardaki yanlışlar, su kanalları, yapay göller, tümülüsler, eski şehir kalıntıları hakkında tespitlerin yapıldığı görülmektedir. Truva ovasının yağmur mevsiminde diğer yerlere göre çok daha fazla suya maruz kaldığını belirten Forchhammer özellikle su yapıları ile ilgili gözlemler yapmış ve Hisarlık çevresinde terk edilmiş kanallar, nehir rıhtımları, kanal vb. yapıların olduğunu tespit etmiştir.⁸⁴ Forchhammer bu gözlemlerini daha sonra kitap olarak da yayınlamıştır.⁸⁵

13. Hoskyn'nin Güney Anadolu Sahili ve Likya Seyahati, 1840-1841⁸⁶

İngiliz donamasında H.M.S. Beacon gemisinin kaptanı olan Richard Hoskyn hakkında çok ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Bölgedeki arkeolojik çalışmalarını Edward Forbes ile gerçekleştirmiştir. Ancak bölgede yukarıda bahsetmiş olduğumuz Spratt gibi yöredeki arkeolojik incelemelerde adı geçenler arasında yer almaktadır. Bu bağlamda askeri misyonu gerekli hidrografik çalışmalar yapmakla kalmamış yörenin arkeolojisi ile ilgili gözlemler de yapmıştır.⁸⁷ Gözlemlerine Karaağaç Limanı'ndan başlayan Hoskyn ilk önce kıyıyı takip ederek yörede bulunan koylara dair gözlemler yaptı. Daha sonra 5 Mart 1841'de Makri Limanı'dan (Fethiye) iç kısımlara doğru incelemelerine başladı. Karia ve Likya bölgelerini kapsayan geniş bir alanda ayrıntılı incelemeler yaptı. Makri'den kuzeye doğru Üzümlü'yü ziyaret etti. Daha sonra tekrar Makri'ye dönen Hoskyn raporundan anlaşıldığı üzere Kasım ayına kadar devam eden seyahatler yaptı. Hoskyn'nin bölge arkeolojisi için en önemli katkısı Kaunos antik kentini ilk defa tespit eden kişi olmasıdır. Bunun yanında bölgede yapmış olduğu diğer incelemeler Karia ve Likya bölgesinin tarihi coğrafyası açısından da oldukça önemlidir.⁸⁸

83 Peter Wilhelm Forchhammer, *Topographie von Athen*, Göttingen: Schwers, 1833.

84 Eberhard Zangger-Serdal Mutlu, "Troia'daki Yapay Limanlar ve Su Mühendisliği: Bir Jeo-Arkeolojik Çalışma Hipotezi", *Olba*, 2015, sy. 23, s. 563.

85 Peter Wilhelm Forchhammer, *Beschreibung der Ebene von Troja: mit einer Karte von T.A.B. Spratt*, Frankfurt: H. L. Brönnner, 1850.

86 Rd. Hoskyn, "Narrative of a Survey of Part of the South Coast of Asia Minor; And of a Tour into the Interior of Lycia in 1840-1", *JRGS*, 1842, vol. 12, s. 143- 161.

87 Michael Greenhalgh, *From the Romans to the Railways: The Fate of Antiquities in Asia Minor*, Leiden: Brill, 2013, s. 49.

88 William Martin Leake, "Remarks on Mr. Hoskyn's Paper", *JRGS*, 1842, vol. 12, s. 162-169.

14. Abbott'un 1837'de Doğu Anadolu Seyahati⁸⁹

1814'te Londra'da doğan Keith Edward Abbott'un, 1835-1837 yılları arasında Erzurum'daki İngiliz konsolosluğunda görevli olduğu anlaşılmaktadır. Abbott Türkiye'ye aşına biriydi ve daha önce James Brant ile iş ortaklıkları vardı. Abbott, Brant için Trabzon, Erzurum ve Tebriz'de ticari amaçla çalışmalar yapmıştı.⁹⁰ Muhtemelen bu çalışmalarının neticesi olarak Abbott 1841'de Tahran'a İngiliz konsolosluğuna tayin edilmişti. Bir yıl sonra Tebriz'e aynı görevle atanan Abbott 1848'e kadar bu görevi devam ettirmiş ve İngiliz-İran ilişkilerinde önemli görevler almıştır. 1854'te bir kez daha Tebriz'e konsolos tayin edilen Abbott'un bundan sonraki görev yeri Odesa olmuştur. Abbott İran coğrafyasında dair önemli raporlar hazırlamıştır.⁹¹ Seyahatine dönecek olursak, 13 Mayıs 1837'de Erzurum'dan yola çıkan Abbott İran'a gitmek üzere Çayırtepe, Kösemehmet, Dumlu (Hintz), Gökçeyamaç üzerinden Yeşildere köyüne ulaştı. Buradan 14 Mayıs'ta hareket eden Abbott Karagöbek istikametiyle Bardos (Şenkaya), Göreşken'e buradan da Kars'a vardı. Abbott raporunda Kars hakkında, şehrin nüfusu, askeri birlikler, Rus işgali, idaresi, şehrin yapısı ve ticaretine dair detaylar aktardı. Kars'a gelen pek çok yabancı gibi Ani'yi de ihmal etmeyen Abbott buradan güneybatı istikametiyle Toprakkale, Eleşkirt, Ağrı, Diyadin üzerinden Beyazıt'a ulaştı. Abbott bu kısa raporunda Osmanlı sınırlarının ötesindeki, Tebriz'e kadar olan yolculuğunu konu etmemiştir. Abbott'un Erzurum'dan başladığı bu seyahati ile Kuzeydoğu Anadolu'da bir yay çizerek Beyazıt'a ve buradan da İran sınırlarına geçtiği görülmektedir. Yol boyunca sadece birkaç önemli merkezden geçen Abbott genellikle geçtiği yerlerin coğrafi özellikleri hakkında tespitler yapmıştır.

15. Guarracino'nun 1845'te Batum'dan Artvin'e Seyahati⁹²

Yukarıda da değindiğimiz gibi 1840'da Batum'a İngiliz konsolosluğuna atanmış Guarracino Levanten bir ailenin üyesi olarak 1819'da Korfu'da doğmuştu. 1846'da Trabzon konsolosluğuna Stevens'in kız kardeşi ile evlenen Guarracino uzun yıllar Anadolu'da konsolosluğunda İngilizlerin ticari-siyasi çıkarları için görev yapmıştı. 1845'te Batum'dan başlamış olduğu bu seyahatin Guarracino'nun konsolosluk bölgesinin tanınması açısından önemli sonuçlar ortaya koyduğu anlaşılmaktadır. Zira izlemiş olduğu güzergâh tespitlerimize göre daha önce

89 K. E. Abbott, "Notes of a Tour in Armenia in 1837", *JRGS*, 1842, vol. 12, s. 207- 220.

90 Wright, *a.g.e.*, s. 80-81.

91 Keith Edward Abbott, "Geographical Notes, Taken during a Journey in Persia in 1849 and 1850", *JRGS*, 1855, vol. 25, s. 1-78; Keith Edward Abbott, *Cities & trade: Consul Abbott on the economy and society of Iran, 1847-1866*, ed. Abbas Amanat, London : Published by Ithaca Pres., 1986.

92 M. Fred. Guarracino, "Notes of an Excursion from Batúm to Artvin", *JRGS*, 1845, vol. 15, s. 296- 305; Bu raporun Türkçesi için bkz. M. Fred. Guarracino, "Batum'dan Artvin'e Gezi Notları", çev. Y. Yeşilyurt, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2013, sy. 15, s. 233-242.

başka görevliler tarafından tercih edilmeyen oldukça farklı bir rota idi. Batum'dan Çoruh vadisi boyunca Artvin'e kadar devam ettiği anlaşılan bu seyahatin aslında Guarracino'nun bölgedeki tek seyahati olduğunu söylemek yanlıştır. Zira *JRGSL*'de yayınlanan bu raporun İngiliz arşivinde yer alan yazışmaları ışığında çok daha geniş bir seyahatin bir devamı olduğu anlaşılmaktadır.⁹³ Seyahatini tam olarak ne zaman gerçekleştirdiğini tespit edemediğimiz konsolos muhtemelen Batum'un Çoruh yolu ile iç kısımlar ile olan bağlantı olanaklarını tespit etmeye çalışmıştır. Batum'dan Çoruh yolu ile Artvin'e giden iki yol olduğunu belirten konsolos bunlardan Çoruh'un sol tarafında kalanını tercih etmiştir. Yol boyunca Erge, Mürüvet üzerinden yetmiş dükkânı ile büyük bir köy olan Maradit'e vardı. Buradan Hebba (Karşıköy), Kadapha (Çavuşlu), Mirkuvet (Dikiciler) üzerinden Borçka'ya ulaştı. Borçka'nın 80-100 haneye ev sahipliği yapan küçük bir kasaba olduğunu belirten konsolos buradan yine Çoruh vadisini takip ederek Dampal (Ambarlı) üzerinden Artvin'e ulaştı. Guarracino raporunun geri kalanını Livane Sancağı'nın baş şehri olan Artvin üzerinde değerlendirmelere ayırdı. Kasabanın nüfusu, pazarı, piyasada olan ürünler, ticaret, yörenin arazi yapısı, idaresi hakkında bilgiler vermiştir. Batum'a dönüş yolunda nehir yolunu tercih eden konsolos Artvin-Batum arasında işleyen tekneler ve yükleri hakkında bilgiler vermektedir. Asıl önemlisi konsolosun, nehrin debisi nedeniyle buharlı gemilerin kullanımına uygun olmadığına ve yörenin ticari açıdan önemli bir ürün sunmadığına yönelik tespitleriydi. Yine de Batum ve civarının önem kazanması için İstanbul-Batum arasında buharlıların işleminin önemli katkılar yapacağını ifade etmektedir. Özetle Guarracino'nun seyahatinin bölgenin ulaşım ve ticaret imkânlarının tespiti için yapılan bir gezi olduğu söylenebilir.

Sonuç ve Değerlendirme

Metinde de ortaya konulduğu gibi İngilizler keşif yarışına Portekiz ve İspanyollara göre daha geç girmiş olmasına rağmen yetiştirdikleri önemli denizciler ile kısa zamanda bu yarışa ortak olmuş ve küresel mücadelenin en önemli aktörlerinden olmuşlardır. Bu da İngiliz coğrafya bilimine önemli katkılar yaparak coğrafyanın İngiltere'de kurumsallaşma sürecine etki etmiştir. Kraliçe Elizabeth döneminden itibaren krallığın himayesinde kurulan dernekler ile desteklenen coğrafya yine de bağımsız bir bilimsel disiplin olma yolunda uzun süre beklemiş ve XIX. yüzyıldaki gelişmeler ekseninde daha da önem kazanmıştır. Değişik adlar altında kurulan dernekler ve bunların finanse veya teşvik ettiği keşif ve yayın faaliyetleri İngiliz coğrafya biliminin gelişmesine önemli katkılar yapmıştır. Bu bağlamda İngiliz emperyalizmi ile doğrudan bağlantılı olan İngiliz coğrafyacılığı ortaya koyduğu bilimsel veriler ile İngiltere'nin siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel yayılmacılığına

93 Guarracino'nun bu ayrıntılı raporu İngiliz Milli Arşivi, PRO, FO 526/2 dosyasında "Notes made on a Journey from Batoom by Adjarah, Shavshet, Ardanuch, Ardahan, Ghivleh, Penek and Olti to Erzerum" adı ile yer almaktadır. Bkz. Bryer, "a.g.m.", s. 14.

hizmet eden bir vasıta da olmuştur. Bu çalışmanın üzerinde durduğu Anadolu ve genel olarak Ortadoğu'ya yönelik olarak XIX. ve XX. yüzyıldaki İngiliz politikaları bu bakımdan fikir verebilir niteliktedir.

Çalışmada 1836-1845 yılları arasında *JRGSJ*'de Anadolu hakkında yayınlanan raporlara yönelik olarak bazı tespitler yapılmıştır.⁹⁴ İncelediğimiz raporlardan bazıları, Hamilton ve Ainsworth gibi, yazarları tarafından daha sonraları daha da geliştirilerek kitap halinde neşredilmiştir. Yazarları açısından bakıldığında, içlerinde coğrafyacılardan diplomata kadar geniş bir meslek grubundan gelen kişiler olmasına karşın bunların genel olarak seyahat raporlarını hazırlarken eski kaynaklardan istifade ettikleri ve bir ön okuma yapmış olduklarını söylemek mümkündür. İçlerinden bazıları bu kaynaklardaki bilgi ve haritalardaki yanlış ve eksiklikleri giderecek kadar ayrıntılı gözlemler yapmış ve Anadolu coğrafyasının tanınması bağlamında önemli katkılar yapmışlardır. Okuyucuların raporları daha iyi anlaması adına raporların sonuna haritalar ilave edilmiş ve bu haritada araştırmacıların güzergâhları belirtilmiştir. Bu haritalar yerleşim yerlerinin eski adlarının tespiti açısından da önemli bilgiler sağlamaktadır. Elbette araştırmacıların mesleki farklılıkları onların inceleme raporlarına da yansımıştır. Jeolog olan Hamilton daha çok geçtiği yerlerin arazi yapısı ile ilgili iken, konsolos olan Brant'ın yine coğrafi bilgiler barındırmakla birlikte, daha çok yerleşim yerleri, nüfus, idare ve ticaret ile alakalı olduğu görülmektedir. İncelediğimiz bu raporların büyük oranda Doğu Anadolu ile ilgili olduğu görülebilir. Bu hususu yukarıda kısaca ifade etmeye çalıştığımız siyasi ve ticari gelişmeler ekseninde değerlendirmek gerekir. Özellikle İngiltere'nin Hindistan politikası bağlamında İran ile XIX. yüzyılın ilk yarısında daha da yoğunlaştırdığı siyasi münasebetler, Doğu Anadolu ve İran'da kurmuş olduğu temsilcilik ağı bölgeyi daha da dikkat çekici bir hale getirerek pek çok uzmanın incelemesine açık hale getirmiştir. Bunların içinde yörenin coğrafyasını incelemeye çalışan bilim adamları kadar bölgedeki cemaatlere yönelik politikalar geliştirmekle görevli olanlar da yer almaktadır. Son olarak İngilizlerin Anadolu'ya yönelik ilgilerinin sadece derneğin yayın organı olan dergideki bu yazılardan ibaret olmadığını, bu dönemde Anadolu'ya gelen pek çok değişik meslek mensubu seyyahın eserlerinin ve Anadolu'daki konsoloslukların raporlarının da dikkate alınması gerektiğini ifade etmek gerekmektedir.

94 Metin içinde doğrudan değerlendirilmeye alınmayan iki kısa metni de ifade etmek gerekir. Bkz. James Brooke, "Sketch of the Island and Gulf of Symi, on the South-Western Coast of Anatolia, in February, 1837", *JRGSJ*, 1838, vol. 8, s. 129-134; Saumarez Brock, "Some Notes on the Gulfs of Kos and Symi, in Anatolia", *JRGSJ*, 1839, vol. 9, s. 507-508.

Kraliyet Coğrafya Derneği ve Anadolu'ya Yönelik Faaliyetleri (1835-1845)

Özgür YILMAZ

Özet

1830'da Londra'da kurulan The Royal Geographical Society'nin en önemli misyonu İngiliz coğrafya biliminin gelişmesine katkıda bulunmak, bilimsel keşifleri teşvik ve finanse etmektir. Cemiyet ayrıca desteklediği keşiflerin neticelerini yayınlamak üzere 1831'de Journal of the Royal Geographical Society of London adlı bir dergi neşretmeye başlamıştır. Bu dergi kâşiflerin hazırladıkları haritalar, yol bilgileri ve yeni coğrafi bilgiler için önemli bir yayın organı olarak hizmet vermiştir. Bu bağlamda Anadolu, İngiliz ilgisinin değişik şehirlerde kurulan İngiliz konsoloslukları ile ortaya çıktığı 1830'lardan itibaren İngiliz araştırmacıların akınına uğramıştır. Bu uzmanların gezileri neticesinde elde ettikleri izlenimlerin Anadolu coğrafyasının tanınmasında önemli bir rolü bulunmaktadır. Bu uzmanların raporlarının bazıları derneğin yayın organı olan Journal of the Royal Geographical Society of London'da yayınlanmıştır. Bu bağlamda bu çalışmada 1835-1845 yılları arasında gerek cemiyet tarafından görevlendirilen gerekse de bölgede konsolos olarak görev yapan kişilerin hazırladıkları ve cemiyetin yayın organında yayınlanan raporlar üzerinden cemiyetin Anadolu'daki coğrafi-bilimsel faaliyetlerine dair bilgi verilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kraliyet Coğrafya Derneği, Kraliyet Coğrafya Derneği Dergisi, Anadolu, Coğrafi Geziler

The Royal Geographical Society and Its Activities Related to Anatolia

Özgür YILMAZ

Abstract

Founded in London in 1830, The Royal Geographical Society's most important mission was to contribute to the development of British geography, to promote and finance scientific discoveries. In order to publish the conclusions of the discoveries, the Society started publishing "The Journal of the Royal Geographical Society of London" in 1831. This journal served as an important publication for the maps, road information and new geographical information prepared by the explorers. In this context, Anatolia was visited by British researchers since the 1830s when British interest emerged with British consulates established in different cities. The impressions of these specialists, which were based on their journeys in Anatolia, had an important role in the recognition of Anatolian geography. Some of the reports of these experts were published in the Journal of the Royal Geographical Society of London. In this context, this study will try to give information about the geographical-scientific activities of the Society on Anatolia based on the reports published in the journal and prepared by the persons who were assigned by the Society or consuls in the region between 1835 and 1845.

Keywords: Royal Geographical Society, Journal of the Royal Geographical Society, Anatolia, Geographical Journeys.